

XIX. Yüzyıl Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Kaynak Sorununa Dair Epistemolojik Gelişmeler: Ensârî Ekolünün Delil Anlayışı*

Epistemological Developments On The Source Problem In Ca'ferî Fıkh During the 19th Century: Usul/ Evidence Mentality Of The Murtaḏā Al-Anşārî School

Seracettin ERAYDIN**

Geliş Tarihi/Received: 23.02.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 23.06.2024

Öz: Çalışmamız XIX. yy. Ca'ferî fıkıh usûlünde kaynak sorununa dair epistemolojik gelişmeleri, dolayısıyla mezhep fıkıh ve usûlünü yeniden yapılandıran Ensârî Ekolü'nün delil anlayışını konu edinmektedir. Şöyle ki tarihte ve günümüzde önemli bir Müslüman nüfusun amelî mezhebi olan ve halen İran İslam Cumhuriyeti Devleti'nde resmi hukuk düzeyinde yürürlükte olan Ca'ferî mezhebinin fıkıh usûlü XIX. yy. yaşayan Murtaḏā al-Ensârî (öl. 1281/1864) tarafından ana karakterine uygun bir tarzda yeniden yapılandırmış ve güçlendirmiştir. Ensârî'nin deliller konusu başta olmak üzere usûl ilmine yönelik ortaya koyduğu sağlam temeller, yine onun mercî-i mutlak konumu sayesinde oluşturduğu ilmî havzada yetişen âlimler tarafından genel hatlarıyla benimsenmiş ve yeni düzenleme ve katkılarla tahkim edilerek mezhep usûl anlayışına hâkim kılınmıştır. Neticede İslam hukuku açısından önemli bir yere sahip olan Ca'ferî mezhebinin hâkim usûl anlayışı olan Ensârî ekolünün ilmî çevreler tarafından tanınması ve fıkıh usûlü ilminin esas konusu sayılan deliller hakkındaki yaklaşımlarının bilinmesi önem arz etmektedir. Bu düşünceden hareketle yapılan çalışmamızın neticesinde ekolün kendilerinden önceki birikimden yararlanarak mantık ve felsefe kökenli tahkik yöntemi ve aklî ilkeler temelinde Ca'ferî usûlünü metot, kavramlar, teoriler ve meseleler düzeyinde dönüştürdüğü ve ona

* Bu çalışma 14.04.2023 tarihinde tamamladığımız "Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Murtaḏā el-Ensârî Ekolünün Delil Anlayışı" başlıklı doktoraz tezi esas alınarak hazırlanmıştır. This article is extracted from my doktrate dissertation entitled "evidence mentality of the Murtaḏā al-Anşārî school in ja'fari usûl al-fıkh" (Doctorate dissertation Bursa Uludağ University, Bursa/Türkiye, 2023).

** Ar. Gör. Dr. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Manisa, Türkiye, seracettin.eraydin@cbu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4094-1246.

özgün bir delil anlayışı geliştirdiği, bu minvalde zannî delilleri yeniden temellendirdiği ve usûl-i amelîyeyi sistemleştirerek fıkha geniş bir alan açtığı ve bütün bunları mezhebin ana karakterine uygun bir tarzda yaptığı kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Ca'ferî, Usûl, Ensârî, Ekol, Delil

Abstract: The subject of our study is the XIX YY. These are epistemological developments regarding the source problem in the Ja'fari fiqh method. Therefore, it deals with the mentality of evidence of the al-Anşârî School, which restructured the sectarian fiqh and methodology. Namely, the Ja'fari sect, which is the practical sect of a significant Muslim population in history and today and is still in force at the official legal level in the Islamic Republic of Iran. In the 19th century, the fiqh method of this sect was restructured and strengthened by Murtaḍā (Murtazā) al-Anşārî (d. 1281/1864) in accordance with the main character. The solid foundations that al-Anşārî laid out for the science of usul, especially the subject of evidence, were generally adopted by the scholars who grew up in the scientific field she created, thanks to her absolute authority, and were strengthened with new arrangements and contributions. Thus, it became the dominant understanding in the sect's method. As a result, it is necessary to take into consideration the arrest of the al-Anşārî school, which is the dominant methodological approach of the Ja'fari sect, by the scientific circles, which is an unignorable fact regarding Islamic law, and the treatment of evidence. As a result of our study based on this idea, it is concluded that the school, by taking advantage of the previous knowledge, transformed the Ja'fari method at the level of method, concepts, theories and issues on the basis of the method of inquiry and rational principles originating from logic and philosophy, and developed a unique mentality of evidence for it, and in this respect, re-founded the hypothetical evidence and It has been concluded that it has opened a wide field of fiqh by systematizing the practice. It has also been observed that she does all these in a manner consistent with the main character of the sect.

Keywords: al-fiqh, Ja'fari, Uşûl, Ansârî, School, Evidence

Giriş

Dinin farklı yöntem ve bakış açılarıyla yorumlanması neticesinde ortaya çıkan mezhepler kurumsallaşma sürecinde çeşitli merhalelerden geçmektedirler. Bu merhalelerin her birinde beşeri çabaların, dolayısıyla alimlerin katkıları bulunmaktadır. İmâmiyye'nin amelî mezhebi olan *Ca'feriyye* de mensupları tarafında bağlı oldukları inanç esaslarına uygun bir şekilde oluşturulmuştur. Öyle ki imamlar döneminde belirginleşmeye başlayan mezhep fıkıh ve usûlü yaklaşık bir-bir buçuk asır içinde kurumsallaşmıştır. Bu minvalde Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (öl. 460/1067) mezhep fıkıh ve usûlünü

sistematize etmeye yönelik çabaları ile sonraki dönemlerde Muhakkık el-Hillî (öl. 676/1277) ve Allâme el-Hillî (öl. 726/1325) gibi âlimlerin mezhep usulünü rasyonalize etme çalışmaları mezhep tarihine damgasını vurmuştur. Son olarak usûl konuları başta olmak üzere Ca'ferî fıkıhı, Murtaşâ el-Ensârî'nin (öl. 1281/1864) kendisinden önceki çabalara dayanarak ortaya koyduğu ve öğrencilerinin de katkılarıyla bir ekole dönüşen yeni bir anlayışla tahkim edilmiş ve tamamlanmıştır. Özellikle mezhebin ana karakterine sadık kalmakla birlikte yeni bir usûl anlayışı üzerine kurulan ekolün deliller konusu başta olmak üzere mezhep usûlünü farklı bir üslup, içerik ve dil çerçevesinde ele alıp yeniden yapılandırması bir taraftan mezhep usûlünün yeniden inşası sayılırken bir taraftan da onu mezhep tarihi içinde ön plana çıkarıp hâkim anlayış konumuna getirmiştir.

Neticede İslam coğrafyasının bazı bölgelerinde çoğunluğun bazı bölgelerde ise belli bir Müslüman nüfus tarafından benimsenip bireysel ve kurumsal düzeyde uygulanan dolayısıyla İslam hukukunun önemli bir parçası olan Ca'ferî mezhebinin halihazırda dayandığı başta deliller olmak üzere usûlî temellerinin anlaşılması söz konusu mezhebe bağlı olan Müslümanların dinî pratik adına ortaya koydukları davranışları anlamamızı sağlayacaktır. Bu düşünceden hareketle çalışmamızda Ca'ferî usûlünün halihazırdaki temellerini oluşturan ve mezhep usûlüne apayrı bir özgünlük ve orijinallik kattığı kabul edilen Ensârî ekolünün usûlün genel usûl anlayışı ve deliller konusundaki yaklaşımı ele alınmaktadır. Bu minvalde öncelikle Ca'ferî mezhebinin fıkıh ve usûlü hakkında konuyla bağlantılı olarak genel bazı bilgilere yer verilmiştir. Sonra ise mezhebin deliller başta olmak üzere usûl anlayışını yeni bir epistemolojik zeminde yeniden tesis edip tahkim ettiği kabul edilen Ensârî ekolüne dair bazı tanıtıcı bilgiler aktarılmıştır. Son olarak ise ekolün genel usûl anlayışı ve bu anlayış çerçevesinde delillere yaklaşımları incelenmiştir.

1. Genel Olarak Ca'ferî Fıkıhı ve Usûlü

Burada Ensârî ekolünün temsil ettiği usûl geleneğini genel bir çerçevede tanıtmak, onun söz konusu gelenekle olan irtibatını ve ona yaptığı katkıları görmek açısından faydalı olacaktır.

1.1. İmamı Ca'fer es-Sâdık ve Fıkıh Anlayışı

Ca'ferî mezhebinin imamı olarak kabul edilen Ca'fer es-Sâdık, farklı rivâyetlere göre 80/699 veya 83/702 yılında Medine'de doğmuştur.¹ İlmî bir çevrede büyüyen ve babası Muhammed el-Bâkır (öl. 114/733) gibi siyasetten uzak duran İmam Ca'fer, bu sayede Emevîler'in baskılarından kurtulmuş ve kendisini ilmî faaliyetlere adanmıştır.² Hadis, tefsir, fıkıh vb. dinî ilimlerde bir otorite kabul edilen; fakihlerin ihtilaflarını iyi bilen, Medine fıkıhına ve rivâyetlere hâkim, Irak ehlinin fıkıh ve metotlarına vâkîf, farklı istinbât yöntemleri hususunda uzman ve fıkıh ilmine büyük katkıları olan³ İmam Ca'fer'in felsefe ve tabiî ilimlerle de meşgul olduğu söylenmektedir. Kendi döneminde *âlim* ve *fakih* olarak anılan⁴ İmam Ca'fer, hem Ehl-i sünnet tarafından hem de İmâmîyye tarafından müctehid olarak vasıflandırılmıştır. Ne var ki İmâmîyye, onun ilminin ilahî bilgi sonucu olduğunu savunurken⁵, Ehl-i sünnet, onun Kur'an ve sünnete dayanarak ictihâd metotlarını uygulayan bir müctehid olduğuna inanmaktadır.⁶

İmâmîyye, İmâm Ca'fer'in ilmini vehbî kabul ettiğinden dolayı ondan sadır olan bilginin de ictihâdî değil, hataya mahalli olmayan ilahî bilgi olduğu düşüncesini taşımaktadır. Ehl-i sünnete göre ise İmam Ca'fer, bir müctehid olup hata yapma ihtimali vardır. Ayrıca her müctehid gibi o da hüküm istinbâtında bir takım usûl ve esaslara dayanmıştır.⁷ Gerçekten de İmam Ca'fer'in hayatı incelendiğinde İmâmîyye'nin iddia ettiğinin aksine onun da tartıştığı ve öğretmeye çalıştığı şeylerin, Medine ve çevresinde tartışılan ve öğretilenlerden farklı olmadığı anlaşılmaktadır.⁸ Hatta İmâmîyye'nin öncüleri sayılan öğrencilerinin kendisinden farklı bazı fikirlere sahip oldukları,

¹ Hayrettin Karaman, "Ca'ferîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/4.

² Cemil Hakyemez, *İmâmîyye Şiasî ve Temel Kavramları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları), 2019, 124; Mehmet Atalan, *Ca'fer-i Sadık* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 25.

³ Muhammed Ebû Zehra, *el-İmâmü's-sâdık: Hayâtuhu ve asruhu arâuhu ve fikhuhu* (Kâhire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.) 156.

⁴ Esed Haydar, *el-İmâmü's-sâdık ve'l-mezâhibü'l-erba'a* (Beyrut: Dârü't-Ta'arûf, 2001), 1/53-54; Hakyemez, *İmâmîyye Şiasî*, 124.

⁵ Muhammed Kâzım Kazvîni, *el-İmâmü's-sâdık: mine'l-mehdi ile'l-lahdi* (Kum: Dârü'l-Ensâr, 2008), 127-128.

⁶ Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/2.

⁷ Ebû Zehra, *el-İmâmü's-sâdık*, 266.

⁸ Hakyemez, *İmâmîyye Şiasî*, 125.

zaman zaman onun fikirlerine muhalefet ettiklerine dair bilgiler aktarılmaktadır.⁹ Neticede onun meselelerin çözümünde Kur'an'a başvurduğu ve Kur'an ilimlerinde derin bilgi sahibi olduğu, sünnetle amel ettiği ve bu hususta İmâmiyye'nin öne sürdüğünün aksine yalnızca Ehl-i beyt rivâyetleriyle yetinmediği, sahabe ve tabiînden istifade ettiği, Kur'an ve sünnette bulunmayan meselelerde re'yi kullandığı ve bu re'yin kıyâstan ziyade maslahat ve akıl olduğu belirtilmektedir.¹⁰

1.2. Ca'ferî Fıkının Oluşumu

İmâmî âlimler, Kitap ve sünnetin Hz. Peygamber'den sonra şer'î ahkâmın kaynağı olarak Ehl-i beyt'e işaret ettiğini ileri sürmektedirler. Onlara göre ümmet Hz. Peygamber'den sonra başıboş bırakılmamış, ayet ve hadislerin delâletiyle dinin kaynağı olarak Ehl-i beyt tayin edilmiştir.¹¹ Nitekim bu anlayış çerçevesinde Ca'ferî fıkı, Ehl-i beytten on iki imamın yaşadığı imamlar dönemi ve on ikinci imâmın kaybolmasından itibaren imamlara vekâlet eden *es-Süferâü'l-erba'a'nın* yaşadığı dönem olan küçük gaybet dönemi ile büyük gaybet dönemi şeklinde iki ana merhaleye ayrılmaktadır.¹² İmamlar dönemi, sırasıyla Ali b. Ebî Tâlib (öl. 40/661), Hasan b. Alî (öl. 49/669), Hüseyin b. Alî (öl. 61/680), Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn (öl. 95/714), Muhammed b. Alî el-Bâkır (öl. 114/732), Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık (öl. 148/765), Musâ b. Ca'fer el-Kâzım (öl. 183/799), Alî b. Musâ er-Rızâ (öl. 203/818), Muhammed b. Alî el-Cevâd et-Tâkî (öl. 220/835), Ali b. Muhammed el-Hâdî en-Nâkî (öl. 254/868) ve Hasan b. Alî el-Askerî'in (öl. 260/874) yaşadığı dönemini kapsamaktadır. Bu imamlara bir de yaşadığı varsayılan ve Allah'ın takdir ettiği bir süreye kadar gaybette olacağı iddia edilen Muhammed b. Hasan el-Mehdî eklenmektedir.¹³ Tamamı hicri IV. asır öncesinde yaşayan İmamlar masûm kabul edildiğinden ve buna göre söz ve davra-

⁹ Metin Bozan, *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmâm İnancının Ortaya Çıkışı* (Ankara: İSAM Yayınları, 2018), 112-116.

¹⁰ Muhammed Ebu Zehra, *Muhâderât fî târîhi'l-mezâhibi'l-fikhiyye* (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, ts), 583.

¹¹ Mâlik Mustafâ Vehbî Âmilî, *Akîdetünâ: en-nübüvvetü ve'l-imâmetü ve'l-ismetü* (Beirut: Dârü'l-Velâ, 2017), 95-96; İbrahim Emînî, *Dirâse âmme fi'l-imâme*, çev. Kemâl es-Seyyid, (Kum: Müessesesi-i Ensâriyân, 1996), 41-42; 33-34.

¹² Karaman, "Ca'feriyye", 7/5; Alî Hasan Hâzım, *el-Medhal ilâ ilmi'l-fikhi inde müslimîne's-Şîa* (Beirut: Dârü'l-Gurbe, 1993), 18-20;

¹³ Ethem Rûhi Fiğlal, *İmâmiyye Şîası* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008), 168; Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi, (İstanbul: Alfa, 2016), 91.

nışlarının sünnet kapsamında olduğuna inanıldığından bu dönemde zengin bir rivâyet malzemesi oluşmuş ve rivâyete dayalı bir fikhî hâkim olmuştur.¹⁴ Bu dönemden kalan ve re'ye dayalı fikhî mahkûm eden rivâyetler, sonradan kurumsallaşacak ve fikhî nakilden ibaret gören *Ahbârîyye*ye dayanak olacaktır. Ancak yine aynı rivâyet mirasından *Usûliyye* ekolüne mensup âlimler de ictihâdın meşruiyetine dayanak bulmakta zorlanmayacaktır. Yine küçük gaybet döneminde imamlara vekâlet eden süferâ denilen liderler, fıkha hâkim olmuş, bu dönemde de fikhin belirgin karakteri, rivâyetin hâkim olması ve re'ye dayalı fikhin mahkûm edilmesi olmuştur. Bunun yanında söz konusu dönemde naslara dayanmakla birlikte aklî metotlara da yer veren İbn Ebî Akîl el-Huzzâ' (öl. IV./ X. yüzyıl) ile İbnü'l-Cüneyd el-İskâfî (öl. 381/991) gibi âlimler de yetişmiş ve kendilerinden sonra ortaya çıkacak ictihâd hareketine zemin hazırlamışlardır.¹⁵

Büyük gaybetin başlamasından itibaren siyasî ve sosyal sebeplerden dolayı İbn Ebî Akîl ve İbnü'l-Cüneyd'in açtığı çığır gelişerek devam etmiştir. İlk olarak aslında bir Ahbârî olan Şeyh Sadûk lakablı İbn Bâbaveyh el-Kummî (öl. 381/991), kendisinden öncekilerden farklı olarak rivâyet aktarmakla kalmamış bazı meseleler üzerinde yorum da yapmıştır. Büveyhîler döneminde yaşayan Şeyh Sadûk, çeşitli fikhî konularda kitaplar yazarak Ca'ferî fikhinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Daha sonra ise sırasıyla Şeyh Müfid (öl. 413/1022), Şerîf el-Murtazâ (öl. 436/1044) ve Ebû Ca'fer et-Tûsî 'nin (öl. 460/1067) gayretleriyle Ca'ferî fikhî genel hatlarıyla tesis edilmiştir.¹⁶

1.3. Mezhep Fikhini Etkileyen Unsurlar

Ortaya çıkışı itibariyle siyasi bir oluşum olan Şîa'nın¹⁷ mezhepleşme ve kurumsallaşma sürecinde önce itikadî eksende teşekkül ettiği, daha sonra siyasî ve itikadî fikirlerinden beslenen kendisine ait bir fikhî oluşturduğu

¹⁴ Alî Rızâ Fayz, *el-Fıkhu ve'l-ictihâd*, çev. Hüseyin es-Sâfi (Beyrut: Merkezül-Hadâreti li Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 2007), 1/60.

¹⁵ Karaman, "Ca'feriyye", 7/5; Mazlum Uyar, "İbn Cüneyd", *Türkiye Diyanet Vakti İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/6.

¹⁶ Hakyemez, *İmamîyye Şiası*, 134-140.

¹⁷ Burada Şîa'dan özellikle İmâmîyye kolu kastedilmekte olup söz konusu mezhebin diğer eğilimleri için bk. Fatih Yücel, *Zeydiyye ve Fıkıh Usulü: Kaynak Kavramı* (Edille-I Şer'iyye) Bağlamında Bir İnceleme (İstanbul: Fecr, 2022); Eren Gündüz, *Zeyd Bin Ali: Hayatı Eserleri ve İslam Hukuk Düşüncesindeki Yeri* (Bursa: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2008).

bilinmektedir.¹⁸ Dolayısıyla bu süreç içinde imâmet başta olmak üzere mezhep fikhının ana karakterini belirleyen bazı unsurlar ortaya çıkmış¹⁹ olup söz konusu unsurların belirgin etkisini Ensârî ekolünün usûl ve delil anlayışından da gözlemek mümkündür.

İmâmiyye'ye göre İmâmet işlevi itibariyle nübüvvetten farksız olup dinin asıllarındandır. Öyle ki nübüvvetin devamı olan imâmet nübüvveti ispat eden delillerin bizatihi kendisine dayanmaktadır. Zira imâmet insanların seçimine bırakılmamış olup o bizzat Allah'ın emriyle; Hz. Peygamber veya bir önceki imâmın aracılığıyla elde edilebilmektedir. Ayrıca imamlar masûm olup bilgilerini de Hz. Peygamber veya kendisinden önceki imamdan almaktadırlar. Bu sebeple şer'î ahkâma ancak onların aracılığıyla ulaşılabilir ve onların dışındaki bir yolla yerine getirilen itaat, kulun zimmetinden düşmez.²⁰ Buna göre fıkıh zamanla imamlara has görülmüş ve hüküm koyma yetkisi Allah ve Hz. Peygamber'in yanı sıra Ehl-i beyt'e de ait kılınmıştır. Öyle ki bu inanç sonraki süreçte imamların meleklerle konuştukları, ilham aldıkları ve kendilerine içinde her türlü bilginin olduğu mushaflar verildiği de iddialarına kadar varmıştır. Bu yaklaşım ictihâd ve re'ye dayalı fikhin gelişmesini uzun bir süre engellemiştir. Her ne kadar daha sonraki dönemlerde ictihâd ön plana çıkmış ve ona geniş yer veren Usûliyye âlimleri duruma hâkim olmuşsa da²¹ zaman içinde mezhep düşüncesine yerleşen imâmet prensibi mezhebin fıkıh ve fıkıh usûlü üzerinde derin izler bırakmıştır.²²

İmâmiyye Şîa'sı ile Mu'tezile arasındaki etkileşim sonucu aralarında fikri alanda geçişler olduğu ve bu geçişlerde Mu'tezile'den İmâmiyye'ye fikir transferlerinin daha baskın olduğu ifade edilmektedir.²³ Nitekim bunun en

¹⁸ Mustafa Öz, *Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 93-94; Hasan Onat, *Emevîler Devri Şîi Hareketler ve Günümüz Şîiliği* (İstanbul: Endülüis Yayınları, 2017), 24-25.

¹⁹ Cemil Hakyemez, "Şîi fikhının Teşekkül Süreci ve İmâmet", *Hitin Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/13 (2008), 12.

²⁰ Muhammed Rızâ Muzaffer, *Akâidü'l-İmâmiyye* (Necef: Mektebetü'l-Emîn, 1968), 65; Ca'fer Kâşifülgitâ, *el-Akâidü'l-Ca'feriyye*, thk. Seyyid Medhdî Şemsüddîn (Kum, Mütesses-i Ensâriyân, 1410), 27-28.

²¹ Hakyemez, "Şîi fikhının Teşekkül Süreci ve İmâmet", 13-21.

²² bk. Alî Ahmed es-Sâlûs, *Eserü'l-imâmeti fi fikhî'l-Ca'ferî* (Dûha: Darü's-Sakâfe, 1985).

²³ Abdüllatîf b. Abdülkâhir el-Hafzî, *Te'sîrü'l-mu'tezile fi'l-Havâric ve Ş-Şia* (Cidde: Darü'l-Endülüsi'l-Hadrâ, 1421), 460-463; Ayrıca bk. Mazlum Uyar, "Gaybet Sonrası Şii Kelamının

önemli yansıması olarak İmâmiyye hüsün-kubuh konusunda Mu'tezile'nin yaklaşımını benimsemiş ve bu hususta akla önemli bir rol biçmiştir.²⁴ Hatta Ca'ferî alimlerinin hüsün-kubuh konusun savundukları bu anlayış, onların akıl delilini fıkıh usûlünde müstakil bir delil olarak kabul edilmesine etki etmiştir.²⁵

İmâmiyye'nin dış tehdit ve kovuşturmalara karşı güvenlik amacıyla benimsediği takiyye zaman içinde itikadi bir prensibe dönüşmüş ve bu durum²⁶ fikhî düşünceyi de etkilemiştir.²⁷ Öyle ki imamların; şer'î hükümleri, birisi açıkça olmak üzere ilkten hükümler, diğeri ise kendilerini veya mensuplarını koruma amacıyla takiyye halinde ifade ettikleri geçici hükümler olmak üzere iki şekilde beyân ettikleri, imamlardan gelen rivâyetlerde de bu iki çeşit hükümlerin bir arada olduğu ve ikisinin ayırımı için ciddi bir fikhî meleme gerektiğine inanılmaktadır.²⁸

İmâmiyye'nin uzun bir müddet siyaseten muhalif kalmak durumunda olması²⁹ Ca'ferî fıkıhın da tepkisel bir karaktere sahip olmasına neden olmuştur. Nitekim bu karakter mezhep alimlerini çoğunlukla Sünnî fıkha muhalif rivâyetleri ön plana çıkarmaya sevk etmiştir. Öyle ki mut'a nikâhını caiz görmelerinde onun Hz. Ömer (öl. 23/644) tarafından yasaklanmış olmasının

Teşekkülü ve Mu'tezile", *İslâmiyyât Dergisi*, 2/3 (1999). 153-171; Ahmet Sonay, "Büveyhiler Döneminde İmâmiyye-Mu'tezile İlişkisi", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2021), 205-231.

²⁴ Rüşdî Muhammed Arsân Aliyân, *Delîlî'l-akl inde ş-Şîa'l-İmâmiyye* (Beyrut: Merkezü'l-Hadâreti li Tenmiyyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 2008), 102.

²⁵ Sefâ Atik, *Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Akıl Delili* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016) 44; Nizamettin Ergüven, *Ehl-i sünnet Usûlündeki Kıyas'la Şîa' Cafêriler'deki Akıl Mukayesesi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 69-74.

²⁶ Ahmet Kâtib, *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık: Sünnilik-Şîilik* (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 60-62; Fiğlal, *İmâmiyye Şîası*, 231-232. Mustafa Öz, "Takiyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/453.

²⁷ Musa el-Musevî, *Şîa ve Şîilik Mücadelesi* (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995), 74. Şîi muhâlif tavrının psikolojik nedenleri için bk. Hamid Dabashi, *Şîizm: Bir Protesto Dini*, çev. Belgin Çallı (İstanbul: Yarı Yayınları, 2015), 102 vd.

²⁸ Muhammed Alî Sâlih el-Muallim, *et-Takiyye fi fikhî Ehli'l-Beyt: Takrîren li bahsi Âyetullâh Muslim ed-Dâverî* (Kum: Matbaa-yı Zuhûr, 1426), 53 vd.

²⁹ Heinz Halm, *Şîiler*, çev. Muhammet Mertek (İstanbul: Runik Kitap, 2020), 8; Seyyid Hüseyin Tabâtabâî, *Şîa fi'l-İslâm* (Beyrut: Beytü'l-Kitâb li't-Tabâeti ve'n-Neşr, 1999), 67.

etkisi olduğu aktarılmaktadır.³⁰ Aynı tepkisel karakterin usûl anlayışlarına da yansıdığı gözlemlenebilir. Örneğin Ahbâriyye ile Usûliyyenin usûle dair tartışmalarında karşılıklı olarak birbirlerini Ehl-i sünnete benzemekle suçladıkları görülmektedir.³¹ Yine Ca'ferî usûlünde kıyâsın tamamen ve kesintisiz; ictihaâdın da uzun bir süre reddedilmesinde muhalif tavrın etkili olduğu söylenmektedir.³²

Ca'ferî fıkının erken döneminden itibaren var olan Ahbâriyye-Usûliyye ayrışması³³ da mezhebin ana karakterini belirleyici unsurlardan sayılabilir. Şöyle ki fıkıhı naslarla sınırlayan Ahbâriyye ile fıkhıta ictihâda yer açan Usûliyye arasındaki ihtilaflar bazen çok aşırı boyutlara varmış ve aralarında adeta kronik bir düşmanlığa dönüşmüştür. Özellikle Safeviler döneminde iktidar tarafından desteklenen Ahbâriyyenin rakiplerine karşı sert tutumu ve daha sonra Muhammed Bâkır Vahîd el-Bihbehânî (öl. 1205/1784) ve öğrencilerinin tekfire varan karşı tavrı iki ekol arasındaki gerilimin farklı boyutlara taşımıştır.³⁴ Neticede mezhep içindeki farkı iki eğilim arasındaki bu gerilim fıkhı iç çatışmacı bir karakter şeklinde yansıtmıştır.

Ca'ferî usûlünde yaygın olan şer'î hükme ulaşmada kesin bilgi arayışı³⁵ da mezhebin karakterine etki eden unsurlardan sayılabilir. Nitekim Sünnet başlığında değinileceği üzere haber-i vâhidin hücciyetini inkâr, bu tavır sebebiyle ilk dönem usûlcüler arasında yaygın olarak bulunmaktadır. Yine

³⁰ Hakyemez, *İmamiyye Şiası*, 133; Ayrıca bk. Joseph Schacht, *Şia Hukuku*, çev. Yüksel Macit, Hikmet Yurdu Düşünce -Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 4/8 (2011).

³¹ Muhammed Emîn Esterâbâdî, *e'l-Fevâidü'l-medeniyye* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1384), 61-68; Muhammed Bâkır el-Vahîd Bihbehânî, *er-Resâilü'l-usûliyye*, thk. Komisyon (Kum: Müessesetü'l-Allâme el-Müceddid el-Vehîd el-Bihbehânî, 1416), 18-19.

³² Mazlum Uyar, *Şiî Ulemânın Otoritesinin Temelleri* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004), 37; Nizamettin Ergüven, *Ca'ferî Usûlünde İctihâd Anlayışının Tarihsel Gelişimi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 33-34.

³³ Mazlum Uyar, *İmamiyye Şiasında Düşünce Ekolleri: Ahbârlük*, (İstanbul: Ayışığıkitapları, 2000), 18.

³⁴ Ahmed Kûştî Abdürrahîm, *es-Sirâ' beyne'l-Ahbâriyyîn ve'l-Usûliyyîn* (Huber: Tekvîn li'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs, 2015), 7-8; Uyar, *Şiî Ulemânın Otoritesi*, 211-212; Ca'fer Sübhânî, *Edvâru'l-fikhu'l-imâmî* (Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdık, 1424), 251 vd.

³⁵ Komisyon, *es-Şeyh el-Ensârî ve tatavvürü'l-bahsi'l-usûlî* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1410), 77.

kat'îlik arayışının, Ca'ferî usûlünde ictihâd fikrine Muhakkık Hillî'ye kadar sıcak bakılmamasına sebep olduğu ifade edilmektedir.³⁶

İmâmiyye'nin şahıslar üstü bir anlayışa sahip olan Sünnîliğe³⁷ mukabil karizmatik lider merkezli olması³⁸ da Ca'ferî fıkhnın yapısını etkileyen unsurlardan birisidir. Şöyle ki birer karizmatik lider olan imâmların otoritesi, zamanla fakihlere intikal etmiş,³⁹ Bu durum Tûsî,⁴⁰ Muhakkık Hillî⁴¹ ve Ensârî gibi belli başlı bazı âlimlerin mezhebin fıkıh ve usûlü üzerinde belirgin bir rol oynamalarına etki etmiştir. Ayrıca bu otoritenin zamanla ortaya çıkan *mercî'yyet* makamıyla güçlenmesi, mezhep âlimleri arasında sıkı bir hiyerarşik ilişki geliştirmiş ve onların halk üzerindeki otoritelerini güçlendirmiştir.⁴² Yine aynı otorite fakihlere imâmlar adına zekat ve humus toplama yetkisi sağlayarak neticede mezhep fıkhnında mallarla ilgili konuların daha sık ve detaylı işlenmesine imkân vermiştir.⁴³

Sonuç itibarıyla Ca'ferî fıkıh ve usûlüne ana karakterini veren ve yukarıda zikri geçen unsurların, Ensârî ekolünün delil anlayışı başta olmak üzere fıkıh ve usûl meselelerini değerlendirmesinde de belirgin olarak gözlemlenebilir.

1.4. Ca'ferî Fıkıh Usûlünün Serüveni

Ca'ferî âlimler, fıkıh usûlünü ilk tesis edenlerin İmâm Bâkır ve oğlu İmâm Ca'fer olduğuna inandıklarından söz konusu ilmin oluşum dönemini de onlardan itibaren başlatmaktadırlar. Buna göre zikri geçen imamlar fetvada esas aldıkları kaide ve esasları öğrencilerine öğretmiş ve yazdırmış olup sonrakiler bu kaideleri her iki imama sahîh senetlerle isnat ederek toplamışlardır.⁴⁴ İmamların yanında İmâmiyye kelamının kurucusu olarak anılan

³⁶ Atik, *Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Akıl Delili*, 167-168; Ergüven, *Ca'ferî Usûlünde İctihâd*, 27-35; Alî Mehdî Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, çev. Alî Zâhir, (Beyrut: Dârü'l-Velâ, 2010), 159-160.

³⁷ Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak: Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 276.

³⁸ Bozan, *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu*, 73.

³⁹ Halm, *Şîiler*, 51.

⁴⁰ bk. Abdullah Kahraman, "Tûsî, Ebû Ca'fer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/435.

⁴¹ bk. Mazlum Uyar, "Hillî, Muhakkık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/39-40.

⁴² Uyar, *Şîi Ulemânın Otoritesi*, 181.

⁴³ Uyar, *Şîi Ulemânın Otoritesi*, 269-270.

⁴⁴ Seyyid Hasan Sadr, *Te'sîsü Ş-Şîa li ulûmi'l-islâm* (Tahran, Menşûrât-ı İlmî, ts.), 310.

ve Ca'fer'iler tarafından fıkıh usûlünü ilk tedvin eden kişi olduğu söylenen Hişâm b. Hakem (öl. 179/795) ile Mûsâ Kâzım (öl. 183/799) ve İmâm Rızâ (öl. 203/819)'nın öğrencilerinden olan Yûnus b. Abdurrahmân (öl. 208/819-820), Dârem b. Kubeyse ve Ebû Sehl en-Nevbahtî (öl. 203/818) de te'sîs döneminin usûlcülerinden sayılmaktadırlar.⁴⁵

Ca'ferî usûlün tesis döneminde söz konusu ilme dair birçok konunun işlendiği ve bu alanda birçok kitabın yazıldığı ancak hiçbirinin günümüze kadar ulaşmadığı aktarılmaktadır. Bununla birlikte bu dönemin usûl anlayışının âlimler arasında şöhret bulduğu ve sonraki dönemlerde yazılan usûl eserlerinde kayda geçtiği bilinmektedir. Haber-i vâhid ile amelînin muhâl olduğu, kıyâs ve re'y ile ictihâdın geçersizliği bu döneme ait usûl anlayışı olup da sonraki eserlerde aktarılan meselelerdendir. Küçük gaybetin sonuna kadar süren bu dönemin en bariz özelliği, usûle dair görüşlerin imamlardan aktarılan rivâyetlerinden ibaret olması ve meselelerin basit ve sade bir şekilde ele alınmasıdır.⁴⁶

Büyük gaybetin başlamasından Şeyh Tûsî'nin vefatına kadar ki süreçte mezhep usûlünün içerik açısından genişlediği ve tedvin sürecine girdiği bilinmektedir. Bir önceki döneme nazaran usûl ilmine dair kapsamlı eserlerin yazıldığı⁴⁷ bu dönem mütekellimler dönemi olarak da isimlendirilmektedir.⁴⁸ Şeyh Müfîd, Şerîf Murtaza, Salâr ed-Deylemî (öl. 463/1071) ve Tûsî gibi kelamcı ve usûlcü âlimlerin başat rol oynadığı⁴⁹ ve Şeyh Müfîd'in *et-Tezkire bi usûli'l-fikh*, Şerîf Murtaza'nın *ez-Zer'â fi usûli's-şer'â* ve Tûsî'nin *Uddetü'l-usûl*'ü gibi usûle dair ilk kapsamlı eserlerin telif edildiği bu dönemin⁵⁰ en bariz siması *Şeyhü't-Tâife* olarak anılan Tûsî kabul edilmektedir. Zira onun mezhep usûlünü kapsamlı bir şekilde tesis ettiğine ve farklı metotları birleştirerek ictihâd yöntemlerini sağlam şekilde ortaya koyduğuna inanılmaktadır.⁵¹

⁴⁵ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 75-76.

⁴⁶ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 79-83.

⁴⁷ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 87.

⁴⁸ Hüseyin Müderrisî, *Mukaddime ber fikh-ı Şîa* (Meşhed: Âstân-ı Kuds-i Rizâvî, 1368), 45.

⁴⁹ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 88.

⁵⁰ Ebû Kâsım Gürcî, *Nazretün fî Tatavvüri ilmi'l-usûl* (Kum: Müessesetü'l-Bi'se, 1402), 41.

⁵¹ Alî Fâdil Kâimî, *İlmu'l-usûli târihen ve tetavvüren* (Kum: Mehtebü'l-İ'lâmi'l-İslâmî, ts.), 130; Müderrisî, *Fikh-ı Şîa*, 49-50; Dönemin usûl anlayışı hakkında detaylı bilgi için bz. Mustafa

Ca'ferî usûlünün belli oranda Sünnî usûlden etkilendiği ileri sürülen bu dönemde, usûl kitaplarında bazı kelam konuları da işlenmiş ve haber-i vâhidin hücciyeti hararetle tartışılmıştır. İcmâ fikri, Ca'ferî fıkıh usûlüne imamın görüşüyle irtibatlandırılmış bir şekilde girmiş, usûl eserlerinde kıyâsın geçersiz olduğuna dair geniş tartışmalara yer verilmiş ve istishâbü'l-hâl akıl delili kapsamında kabul görmüştür.⁵²

Tûsî'nin vefatıyla birlikte İbn İdrîs el-Hillî'ye (öl. 598/1148) kadar Ca'ferî usûlünde bir duraklama süreci başladı; Sedîdüddîn el-Humusî (öl. 585/1031) ve İbnü Zühre'nin (öl. 585) ön planda olduğu bu dönemde Tûsî'nin taklid edilmesiyle yetinildiği belirtilmektedir.⁵³ Bu dönemde usûle dair sınırlı birkaç eser dışında kayda değer bir çalışma bulunmadığı aktarılmaktadır.⁵⁴

İbn İdrîs el-Hillî'nin (öl. 598/1202) kendisinden önceki nesle göre Tûsî'nin taklidinden sıyrılıp özgün fikirler ortaya koymasıyla⁵⁵ Ca'ferî usûlünde eleştiri ruhunu geliştirdiği ve ona yeniden canlılık kazandırdığı kabul edilmektedir.⁵⁶ Onun açtığı yolda Muhakkık el-Hillî (öl. 676/1277), Allâme el-Hillî (öl. 726/1325), Fahrü'l-Muhakkikîn (öl. 771/1369), Fâzıl el-Mikdâd (öl. 826/1422-1423), Şehîd es-Sânî (öl. 966/1559), Sâhibü'l-Meâlim/Şeyh Hasan (öl. 959/1552) ve Şeyh Behâî (öl. 953/1546-47) gibi mezhep usulünü tamamlayan alimlerin yetiştiği⁵⁷ ve Allâme Hillî'nin *Nihâyetü'l-vusûl*'ü, Muhakkık Hillî'nin *Meâricü'l-vusûl*'ü, Şehîd Sâni'nin *Temhîdü'l-kavâid*'i ve Şeyh Hasan'ın *Meâlimü'd-dîn*'i gibi kapsamlı usûl eserlerinin ortaya çıktığı bilinmektedir.⁵⁸ Bu dönemde usûlcülerin Ehl-i sünnet kitaplarından aldıkları bazı konuları usûl kitaplarında işledikleri ve bu konuları Ca'ferî usûlüne uyarlayarak ona dinamizm kazandırdıkları belirtilmektedir.⁵⁹ Ehl-i sünnet usulünden de

Hayta, *Şîa ve Usûl: Klasik Dönem İmâmîyye'nin Fıkıh Usûlününün Temel Meselelerine Yaklaşımı* (Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2020).

⁵² Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 109-111.

⁵³ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 121.

⁵⁴ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 132.

⁵⁵ Müderrisî, *Fıkıh-ı Şîa*, 51.

⁵⁶ Muhammed Rızâ Damîrî, *Dânşnâme-yi usûliyân-ı Şîa* (Kum: Müesses-e-i Bostân-ı Kitâb, 1384), 242.

⁵⁷ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 135.

⁵⁸ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 177.

⁵⁹ Damîrî, *Usûliyân-ı Şîa*, 240.

istifade edildiği ifade edilen⁶⁰ bu dönemde haber-i vâhidin hücciyeti, akıl kapsamında değerlendirilen *istishâbü'l-hâl*, *kıyâs*, *istihsân* ve *kavl-i sahâbî* gibi zanni deliller ile *teâdü'l ve tercih* gibi konuların ele alındığı ve kavramlarının derinlemesine incelendiği görülmektedir.⁶¹ Yine özellikle Allâme Hillî ve Muhakkık Hillî'nin çabalarıyla bu *ictihâd nazariyesinin* Ca'ferî usûlüne tam olarak bu dönemde yerleştiği vurgulanmaktadır.⁶²

Ca'ferî usûlünün zirveye ulaştığı bir dönemden sonra aklın fonksiyonunu yok sayan, *ictihâdî mahkûm* eden ve sırf rivâyetlere dayanan Ahbâriyye hareketinin güçlenip usûle musallat olması Ca'ferî usûl tarihi açısından bir felaket olarak anılmaktadır.⁶³ Başını Muhammed Emîn el-Esterâbâdî'nin (öl. 1033/1624) çektiği bu hareket yalnızca masûm imamlardan gelen rivâyetlerle amel edilebileceğini savunmakta ve *ictihâdî reddederek* akıl ile nakil arasında herhangi bir ilişkinin olmadığını ileri sürmekteydi. Meşhur dört hadis kitaplarında yer alan bütün rivâyetlerin muteber ve *icmân* da her çeşidinin geçersiz olduğunu ileri sürmekte ve hakkında nas bulunmayan konularda *tevakkuf edip ihtiyâtlı davranmayı tercih* etmekteydi.⁶⁴ Kendilerini imamların varisleri olarak tanıtan ve bir süre görüşleri büyük revaç gören Ahbâriyyenin önde gelen temsilcileri olarak başta Muhammed Emîn el-Esterâbâdî olmak üzere Feyz-i Kâşânî (öl. 1090/1679), el-Hür el-Âmilî (öl. 1104/1693), Yûsuf el-Bahrânî (öl. 1186/1772) ve Mirzâ Muhammed el-Ahbârî (öl. 1233/1818) zikredilmektedir.⁶⁵ Esterâbâdî'nin *el-Fevâidü'l-medeniyye*, Kaşânî'nin *el-Usûlü'l-asliyye'*, Âmilî'nin *el-Fevâidü't-Tûsiyye'si* ve Muhammed Ahbârî'nin *et-Tuhru'l-fâsil'* adlı eserleri hareketin önemli kaynakları arasında sayılmaktadır.⁶⁶ Ahbâriyyenin usûl ilmine olumsuz etkilerine rağmen rivâyet alanındaki telifleri takdire şayan olup özellikle fıkıhla irtibatlı olarak derlenen hadis kitapları Ca'ferî literatürün bu alandaki en kapsamlı eserleri arasında sayılmaktadır. Elbette Safevî yönetimi tarafından siyasî amaçlarla

⁶⁰ Damîrî, *Usûliyyân-ı Şîa*, 240.

⁶¹ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 180.

⁶² Ergüven, *Ca'ferî Usûlünde İctihâd*, 27-35.

⁶³ Kâimî, *İlmu'l-usûl*, 148.

⁶⁴ Nizamettin Ergüven, "Tarihi Gelişimi Çerçevesinde Câferîler'de Gaybet-i Kübrâ Dönemi İctihâd Devreleri", *Sosyal Bilimler Dergisi* 7/49 (2020), 451-454.

⁶⁵ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 192.

⁶⁶ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 219.

desteklediği belirtilen⁶⁷ Ahbâriyye'nin baskın olduğu bu dönemde fıkıh usulüne sahip çıkan ve onun diri kalması için mücadele eden Hasan b. el-Mîrzâ (öl. 1064/1654), Molla Abdullah et-Tûnî (öl. 1071/1660), Seyyid Hüseyin el-Hansârî (öl. 1099/1688) ve Muhammed b. Hüseyin eş-Şîrâzî (öl. 1099/1688) gibi âlimler de olmuştur.⁶⁸

Sultanü'l-ulemâ, Tûnî ve Muhakkık Şîrâzî'nin usûlü diri tutma çabaları Muhammed Bâkır Vahîd el-Bihbehânî (öl. 1205/1784) ile birlikte sonuç vermeye başladı. Bihbehânî Yusûf Behrânî başta olmak üzere Ahbârî ekolünün önderleriyle başarılı münazaralar yaparak Ahbâriyyenin gücünü kırmış ve usûl ilmine olan güveni yeniden tesis etmiştir.⁶⁹ Özellikle de usûlü koruyacak, geliştirecek yetenekli âlimler yetiştirmesi ve usûl ilmine dair değerli kitaplar telif etmesi Ca'ferî usûl tarihinin seyrini değiştirmiş ve kendisinden sonra ortaya çıkacak yeni bir usûl anlayışına zemin hazırlamıştır.⁷⁰ Bu sebeple bazı usûl tarihçileri sonraki bütün usûlî gelişmeleri Bihbehânî ekolünün bir devamı olarak görmektedirler.⁷¹ Neticede Seyyid Muhammed Mehdî (öl. 1212/1797), Ca'fer b. Hıdır Kâşifülgîtâ (öl. 1228/1813), Mîrzâ el-Kummî (öl. 1231/1816), Mollâ Mehdî en-Nirâkî (öl. 1209/1795), Seyyid Muhsin el-A'recî (öl. 1227/1812-1813), Seyyid Muhammed el-Mücâhid et-Tabâtabâî (öl. 1242/1826), Muhammed el-Mâzenderânî (öl. 1245/1830), Şeyh Muhammed Takî el-İsfahânî (öl. 1247/1831), Muhammed Hüseyin el-İsfahânî (öl. 1261/1845) ve Seyyid İbrâhîm el-Kazvînî (öl. 1264/1847) Bihbehânî ile başlayan canlanma ve yükselme dönemi alimleri olup bu dönemde yazılan Bihbehânî'nin *el-Fevâidü'l-hâiriyye*'si, Kummî'nin *el-Kevânînü'l-muhkeme*'si, Muhammed el-Mücâhid'in *Mefâtihi'l-usûl*'ü, Takî İsfahânî'nin *Hidayetü'l-müsterşidîn*'i, Muhammed Hüseyin İsfahânî'nin *el-Fusûlü'l-gareviyye*'si ve Kazvînî'nin *Davâbitü'l-usûl*'ü mezhep usûl literatürünün en kapsamlı ve derinlikli eserlerinden sayılmaktadır.⁷² Bu dönemde deliller edille-i ic-tihâdiyye ve edille-i fukâhetiyye şeklinde ikiye ayrılmış ve usûl-i ameliyye önem kazanmıştır. Yine akıl delili bahsinde önemli bir yer tutan *müstakillât-i*

⁶⁷ Ca'fer Sübhânî, *Târîhu'l-fikhi'l-islâmî ve edvâruhu* (Beyrut: Darü'l-Edvâ), 388.

⁶⁸ Muhammed Bâkır Sadr, *el-Meâlimü'l-cedîde li'l-usûl* (Beyrut: Darü't-Taârûf li'l-Matbûât, 1989), 83-84.

⁶⁹ Sübhânî, *Târîhu'l-fikhi'l-islâmî*, 417.

⁷⁰ Adnân Ferhân, *Edvârü'l-ictihâd inde'î-Şîa'l-İmâmîyye* (Kum: Mektebetü't-Tahtût ve Tedvîni'l-Menâhici'd-Diirâsiyye, 1428), 274-276.

⁷¹ Gürcî, *Tatavvüri ilmi'l-usûl*, 60; Sadr, *el-Meâlimü'l-cedîde*, 88; Kâimî, *İlmu'l-usûl*, 170.

⁷² Müderrisî, *Fıkıh-ı Şîa*, 60.

akliyye ve *gayr-ı müstakillât-ı akliyye* ile zannî delillerin bu dönemde ilgi görmüş ve kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.⁷³ Bu dönem bir bütün olarak Ca'ferî usulünün özgün karakterini almaya; akıl ile naklin usûldeki rollerinin netleşmeye başladığı ve usûlün yeni gelişmelere hazır olacak şekilde sağlam temeller üzerine kurulduğu bir süreç sayılmaktadır.⁷⁴

Ca'ferî fıkıh usûlü Bihbehânî ve onu izleyen usûlcülerden sonra gelen Mur-tazâ Ensârî (öl. 1281/1864) ile birlikte günümüze kadar süren yeni bir aşamaya girmiştir.⁷⁵ Şöyle ki Ensârî bir taraftan kendisinden öncekilerin mirasıyla hesaplaşarak hata veya eksik gördüğü birçok noktayı düzeltmiş diğer taraftan usûlde önemli yenilikler ve köklü değişiklikler yapmıştır.⁷⁶ Onun ortaya koyduğu anlayışı Mirzâ Muhammed Hasan eş-Şîrâzî (öl. 1312/1896), Hâdî et-Tahrânî (öl. 1321/1903), Ahûnd Molla Muhammed Kâzım el-Horâsânî (1839-1911), Mîrzâ Muhammed Hüseyin en-Nâinî (1860-1936), Diyâuddîn el-İrâkî (1861-1942) ve Muhammed Hüseyin el-İsfahânî (1879-1942) gibi âlimler tahkim ederek sürdürmüşlerdir. Deliller bahsi başta olmak üzere usûle dair kapsamlı yeniliklerin yapıldığı, yeni meselelerin eklenip yeni nazariyelerin geliştirildiği ve adeta mezhep usûlünün yeniden tesis edildiği⁷⁷ bu dönemde Ensârî'nin *Ferâidü'l-usûl*'ü, et-Tahrânî'nin *Muhaccetü'l-ulemâ'sı*, Ahûnd Molla'nın *Kifâyetü'l-usûl*'ü, İrâkî (1864/1942)'nin *Makâlâtü'l-usûl*'ü gibi eserler dikkat çekmektedir.⁷⁸

Ensârî ekolü usûl anlayışı modern dönemde de yeni açıklamalar ve yeni düzenlemelere tabi tutularak varlığını devam ettirmiştir. Nasıl ki Ca'ferî usûlü Ensârî ekolünün çabalarıyla olgunlaştıysa Ensârî ekolü de bu dönemin çabalarıyla olgunlaşmıştır. Ayrıca bu süreçte usûl ilmi hem şekil hem de içerik olarak modern anlayışa uygun hale getirilmiş ve Ensârî ekolünün usûl anlayışı modern bir tarzdaki tezahürdür denilebilir. Şüphesiz dönemin en önde gelen âlimleri, Muhammed Rızâ el-Muzaffer (1904-1964), Ebû'l-Kâsım el-Hûî (1899-1992), Rûhullah el-Mûsevî el-Humeynî (1902-1989) ve Seyyid

⁷³ Pûr, *Târîhu İlmi'l-usûl*, 300.

⁷⁴ Ferhân, *Edvârü'l-ictihâd*, 284.

⁷⁵ Müderrisî, *Fıkh-ı Şâa*, 61.

⁷⁶ Pûr, *Târîhu İlmi'l-usûl*, 312.

⁷⁷ Gulâm Rızâ Kummî, *Kalâidü'l-Ferâid: Ta'likatü alâ Ferâidi's-Şeyh el-Ensârî*, thk. Muhammed Hasan eş-Şefî (Kum: Zilâl-i Kevser, 1428), 1/15; Pûr, *Târîhu İlmi'l-usûl*, 384-385.

⁷⁸ Müderrisî, *Fıkh-ı Şâa*, 62.

Muhammed Bâkır es-Sadr'dır (1935-1980).⁷⁹ Dönemin önemli usûl eserleri arasında ekolün öncülerinden sayılan Nâîn'i'nin usûle dair derslerinden derlenen Hûû'ye ait *Ecvedü't-takrîrât* ve Muhammed Alî el-Kâzımî'ye (1889/1946) ait *el-Fevâidü'l-usûliyye*, adlı kitaplar, Humeynî'nin *er-Resâil*'i, Alî el-Haydarî'nin (1907-1981) *Usûlü'l-istinbât*'ı, Muhammed Rızâ Muzaffer'in (1904-1964) *Usûlü'l-fikh*'ı ve Muhammed Bâkır Sadr'ın *Durûs fi İlmi'l-usûl*'ü sayılmaktadır.⁸⁰

1.5. Ca'ferî Fıkıh Usûlü Sistematiği

Ca'ferî fıkıh usûlü literatürü incelendiğinde baştan beri delil merkezli bir usûl yazım metodunun hakim olduğu görülmektedir. Klasik olarak nitelenen bu yöntemde meseleler; lügat ile ilgili konuların ele alındığı mukaddime, elfâz bahislerinin incelendiği bölüm, aklî ve naklî deliller ile onlarla ilgili konulardan bahsedilen ve deliller arası ilişkilerin ele alındığı sonuç olmak üzere dört kısımdan oluşmaktadır.⁸¹ Bu yöntem uzun bir müddet çok basit değişiklikler dışında sürdürülmüştür. Öyle ki mezhep usûlüne ciddi katkıları olduğu kabul edilen Bihbehânî ekolünün dahi bu metodun dışına çıkamadığı ifade edilmektedir.⁸² Ensârî'ye gelindiğinde onun klasik metodun ana çerçevesinin dışına çıkmamakla beraber usûlün deliller konusunda ciddi değişiklikler yaptığı görülmektedir. Zira o delilleri mükellefin kanaatini merkeze alarak ulaştığı bilgi değeri açısından *kati'*, *zan* ve *şek* şeklinde epistemolojik bir tasnife tabi tutmuş ve yalnızca deliller bahsini ele aldığı *Ferâidü'l-usûl*'in eserinin birinci kısmında tafsîlî ve icmâlî olmak üzere her iki çeşidiyle *katı'* meselesini ve onunla ilgili konuları, ikinci kısmında *mu'teber* ve *mu'teber olmayan zan* meselesini ile buna yönelik tartışmaları, üçüncü kısmında *şek* halinde başvurulacak olan usûl-i amelîyeyi ve sonuç kısmın-

⁷⁹ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 395-396.

⁸⁰ Kâînî, *İlmu'l-usûl*, 202-203.

⁸¹ Seyyid Şerîf Murtaza, *ez-Zerî'a ilâ usûli's-şerî'a*, thk. Ebü'l-Kâsım Gürcî (Tahran: Matbaa-yı Danişgâh-ı Tahran, 1347 (ş)), 1/7; Necmüddîn Ebu'l-Kâsım Ca'fer b. el-Hasan Muhakkık Hillî, *Meâricü'l-usûl*, thk. Muhammed Hüseyin er-Rızavî (Kum: Matbaa-yı Seyyidü's-Şehedâ, 1403), 47; Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin Âmilî, *Zübdetü'l-usûl mea havâşî'l-müsenniî aleyhâ*, haz. Seyyid Alî Cabbâr Gülbâğî (Kum: Matbaa-yı Şerîat, 1425), 21; Fâzıl Tûnî, *el-Vâhîye fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hüseyin er-Rızavî (Kum: Matbaa-yı Şerîat, ts.) 59.

⁸² Ebu'l-Kâsım Alî Dost, *Usûlü'l-Fikh: "Tecdidü'l-Heykeleti ve Tavsiatü'n-Nitâk/1"*, *Mecelletü'l-İstinbât* 2 (2018), 189-190.

da ise deliller arasındaki ilişkileri incelemektedir.⁸³ Ensârî'nin öğrencilerinden Muhakkık Horâsânî ise *Kifâyetü'l-usûl* adlı meşhur eserinde aynı yöntem üzerinden Ensârî'nin ele almadığı usûl konularını da yer vermiştir. Netice bu metod üzere yazılan ve modern dönemde Ca'ferî ilim havzalarında okutulan ve itibar gören eserler⁸⁴ çoğunlukla bir mukaddime, iki ana bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Mukaddime kısmında usul ilminin tanımına dair bilgiler ile lügat konuları işlenmekte, birinci bölümde ise fıkıh usulündeki elfaz bahisleri ele alınmaktadır. İkinci bölüme gelince bu bölüm bir giriş ile iki kısımdan oluşmaktadır. Girişte katı' konusu ve ona dair meseleler, birinci kısmında zan konusu ve zan hakkındaki tartışmalar ile kitâbın zevâhiri, haber-i vâhid, mankûl icmâ gibi edille-i ictihâdiyye ve ikinci kısımda da edille-i fukâhethiyye veya usûl-i ameliyye denilen berâet, tahyîr, ihtiyât ve istishâb meseleleri incelenmektedir. Sonuç bölümünde ise teâruz ve tercîh gibi konulara yer verilmektedir.⁸⁵

Sonuçta Ensârî'ye kadar hakim olan klasik usûl yazımı metodu, yerini Ensârî ile başlayan ve izleyicileri tarafından geliştirilen metoda bırakmış olup çeşitli yeni metod çalışmalarına rağmen günümüze kadar bu metod dışına pek çıkmamıştır.⁸⁶

1.6. Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Delil Tasnifi ve Deliller Hiyerarşisi

Fıkıh usûlünde hüküm ile delil arasındaki bu sıkı ilişkiden dolayı delil bahsi söz konusu ilmin en önemli konusu kabul edilmektedir.⁸⁷ Bu minvalde deliller detaylı bir şekilde sınıflara ayırılmaktadır. Örneğin deliller akıl-nakil açısından aklî deliller ve naklî deliller, müstakil olup olmaları itibarıyla aslî ve fer'î deliller, ittifak konusu olup olmamaları bakımından müteffakun aleyh ve muhtelefun fih olan deliller ve kat'îlik-zannilik açısından kat'î deliller ve zannî deliller şeklinde taksim edilmektedir.⁸⁸ Zikri geçen tasnif-

⁸³ bk. Murtazâ b. Muhammed Emîn b. Murtazâ Ensârî, *Ferâidü'l-usûl*, thk. Komisyon (Kum: Mecmaü'l-Fikri'l-İslâmî, 1422), 1/26.

⁸⁴ Dost, "Usûlü'l-fikh /1", 191.

⁸⁵ Halîl Rızık, *Mukaddimetü'l-menhecîyye fî ilmi usûli'l-fikh* (Beyrut: Müessesetü'l-Hüdâ, 2016), 377-379.

⁸⁶ bk. Seyyid Hâşim Hâşimî, Edvâ' alâ maâlîmi'd-dirâseti ve'l-bahsi fi'l-havzâti'l-ilmiyye, *Risâletü's-Sakaleyn*, 27 (1419), 185-200.

⁸⁷ Ali Bardakoğlu, "Delîl", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/139.

⁸⁸ Bardakoğlu, "Delîl", 9/139.

ler hususunda klasik Ca'ferî fıkıh usûlü kitapları ile Sünnî usûl kitapları arasında ciddi benzerlikler bulunmaktadır.⁸⁹ Bununla birlikte Ca'ferî mezhep usûlünün yeniden tesis edildiği modern dönemde mezhebin delil anlayışını yansıtan özgün bazı delil tasnifleri de yapılmaktadır. Mesela Bih-behânî'nin başlattığı ve Ensârî'nin sistemleştirdiği *edille-i ictihâdiyye* ve *edille-i fukâhethiyye* şeklindeki delil tasnifi⁹⁰ ile Muhammed Bâkır Sadr'ın *edille-i muharreze (edille-i ictihâdiyye)* ve *edille-i gayr-ı muharreze (usûl-i ameliyye)* şeklindeki taksimi modern dönemde yaygın olarak kullanılmaktadır.⁹¹

Ca'ferî mezhebinin delil anlayışı ve deliller hiyerarşisine gelince nas dönemi ile ictihâd dönemi olmak üzere iki ayrı dönemde ele alınmaktadır. Şöyle ki nas döneminde şer'î hükümlerin kaynağını Kitap, Hz. Peygamber'in Ehl-i beyt tarafından rivâyet edilen sünneti ve masûm imamların sünneti teşkil etmektedir. Buna göre nas döneminde şer'î bir hüküm arandığında öncelikle Kitaba, onda yoksa Hz. Peygamber'e veya masûm imamlara ya da onlardan aktarılan rivâyetlere başvurulur. Ne var ki nas döneminde ictihâda başvurulmadığı anlaşılmalıdır. Nitekim Usûliyye ictihâda masûm imamlar döneminden itibaren başvurulduğunu ileri sürmektedir.⁹² Büyük gaybet ile başladığı varsayılan ictihâd döneminde ise Ahbârîyye ekolünün şer'î ahkâmın kaynağını imâmlardan aktarılan rivâyetlerden ibaret görmesine karşı mezhep usûlüne hâkim Usûliyye, ictihâda geniş bir yer vermektedir.⁹³ Öyle ki Usûliyye şer'î hüküm arayışında öncelikle Kitaba, onda bulamazsa Hz. Peygamber'in veya masûm imamların sünnetine, onda bulamazsa masûm imamın görüşünü keşfeden icmâya, onda da bulamazsa akla müracaat etmektedir.⁹⁴ Dolayısıyla şer'î hükmün kaynağı bu dört delil olup bun-

⁸⁹ bk. Muhammed Takiyyü'r-Râzî İsfâhânî, *Hidâyetü'l-müsteşidîn fî şerhi Usûli meâlimi'd-dîn*, thk. Komisyon (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1420), 3/316-317; Tûnî, *el-Vâfiye*, 145.

⁹⁰ Alî Hammûd Abâdî, *Şerhu'l-Halkati's-sâlise (Usûlü'l-ameliyye): Takrîren li dersi'l-merci'id-dînî Kemâl el-Haydarî* (Kum: Müessesetü'l-İmâm el-Cevâd li'l-Fikri ve's-Sekâfeti, 1433), 1/31.

⁹¹ bk. Muhammed Bâkır Sadr, *Durûs fî İlmi'l-usûl* (Beyrut: Mektebetü'l-Medrese, 1986), 2/31.

⁹² Aliyân, *Delîlü'l-akl*, 79 Sadr, *el-Meâlimü'l-cedîde*, 47.

⁹³ Aliyân, *Delîlü'l-akl*, 80-82.

⁹⁴ Abdülhâdi Füzalî, *Mezhebü'l-İmâmîyye* (Beyrut: Merkezü'l-Gadîr li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1996), 96; Hâzım, *Madhal ilâ ilmi'l-fikh*, 32.

ların dışında başvurulan kaynaklar bir şekilde bu dört delilin kapsamında yer almaktadırlar.⁹⁵

Ca'ferî mezhebi klasik dönemde hakim olan bu delil anlayışı ve deliller hiyerarşisi Ensârî ekolüyle birlikte yeniden kurgulanmıştır. Şöyle ki Ensârî ekolü klasik dönemde başvurulan bu dört delile *edille-yi muharreze* demektedir. Ona göre bu delillere başvurmak istinbât amelîyesinin birinci merhalesi olup onlardan elde edilen hüküm kat'î veya zannî olsun *hükm-i vâkı'dir*. Bunlardan herhangi bir hüküm istinbat edilmediği takdirde ise *usûl-i amelîye/edille-yi gayr-ı muharreze'*ye müracaat edilir ve bu da istinbat amelîyesinin ikinci merhalesi olup elde edilen hüküm *hükm-i zâhirî'dir*.⁹⁶ Ayrıca ekol istinbâtın birinci kısım delilleri *edille-yi ictihâdiyye*, ikinci kısım delilleri *edille-yi fukâhetîye* olarak da isimlendirmektedir.⁹⁷

2. Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Murtazâ el-Ensârî Ekolü ve Delil Anlayışı

Bu başlık altında Ca'ferî fıkıh usûlünde yeni bir devrin başlangıcı ve müstakil bir ekol sayılan Ensârî ekolünün öncüleri ve gelen hatlarıyla ekolün deliller başta olmak üzere usûl anlayışına yer verilecektir.

2.1. Ekolün Öncüleri

Ensârî'den sonra gelen Ca'ferî âlimlerinin neredeyse hepsi bu ekolün bir temsilcisi olarak sayılabilir. Ne var ki Murtazâ Ensârî'yle birlikte Muhammed Kâzım-ı Horasânî, Mîrzâ Muhammed Hüseyin Necefî Nâîmî, Âga Ziyâuddîn Irâkî ve Muhammed Hüseyin İsfahânî'nin sahip oldukları usûl anlayışları ve çalışmalarlarıyla ekole öncülük ettikleri ve Ca'ferî usûlünü tamamlayıp son şeklini verdikleri söylenebilir.⁹⁸ Bunlardan 1214/1799 yılında İran'ın Dezful şehrinde doğan Murtazâ b. Muhammed Emîn ed-Dezfûlî el-Ensârî (öl. 1281/1864)⁹⁹ uzun bir ilmî yolculuk ve çabadan¹⁰⁰ sonra Irak'ın

⁹⁵ Ca'fer Sübhânî, *Masâdirü'l-fikhi'l-islâmî ve menâbiuhu* (Kum: Müessesetü'l-İmâmî's-Sâdık, 1427), 13; Abdülaziz b. Sâlih b. Abdülhâmîd Medenî Hicâzî, *Kavâidü'l-usûl min fikhi Âli'r-Resûl* (Kum: Matbaat-ı Seyyidi's-Şühedâ, 1432), 31; Mürtezâ el-Mütahherî, *el-Usûl* (Beyrut: Dâri'ü'l-Velâ, 2009), 19.

⁹⁶ Abâdî, *Şerhu'l-Halkâti's-sâliye*, 1/23; Mürtezâ Mütahherî, *el-Usûl*, 63.

⁹⁷ Aliyân, *Delîlî'l-akl*, 85.

⁹⁸ Hossein Modarresi, "Şîf Fıkıhında Rosyanalizm ve Gelenekselcilik: Bir ön Araştırma", çev. Habip Kartaloğlu, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 7/1 (2014), 194; Muhammed Rızâ Nikûnâm, *İlmu'l-usûl ve ulemâuhu hamse* (Tahran: Zuhûr-i Şafak, 1387), 26; Kummî, *Kalâidü'l-Ferâid*, 1/15.

⁹⁹ Seyyid Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şîa*, thk. Hasan el-Emîn (Beyrut: Dâri'ü't-Taâruf li'l-Matbuât, 1983), 10/117.

Necef kentinde karar kılmış ve dönemin önde gelen Ca'feriyye alimlerinden olan Alî Kâşifülgâtâ (öl. 1253/1837) ve Şeyh Muhammed Hasan'dan (öl. 1266/1949) ileri düzeyde dersler alarak eğitimini tamamlamıştır. Şeyh Hasan tarafından kendisinden sonra *merci-i taklîd* olmak üzere seçilen¹⁰¹ ve dinî liderliği İmâmiyye dünyasında tartışmasız olarak kabul edilen Ensârî, hem yazdığı eserlerle kendisinden sonraki Ca'ferî fıkıh ve fıkıh usûlüne hâkim olan bir anlayış geliştirmiş hem de mezhebin tarihine damgasını vuran talebeler yetiştirerek¹⁰² kendisinden sonraki Ca'ferî usûl literatüründe eş-Şeyhü'l-A'zam veya eş-Şeyh olarak anılma payesine ulaşmıştır.¹⁰³ Ensârî'nin çoğunluğu fıkıh ve fıkıh usûlü olmak üzere çeşitli ilim alanlarında her biri kendi alanında muteber sayılan ve ilim havzalarında okutulan otuza yakın eser ve risâlesi bulunmakla birlikte¹⁰⁴ onun fıkha ve usûle dair görüş ve tarzının bir ekole dönüştürmesine vesile olan biri usûl diğeri de fıkha dair önemli iki eseri dikkat çekmektedir. Bunlardan usûle dair olanı *er-Resâil* olarak da bilinen *Ferâidü'l-Usûl* adlı eser mezhep literatüründe emsali bulunmayan bir eser olarak anılmakta olup ilim havzalarında tanınmasından itibaren mezhebin usûl eğitimi ve yazımının merkezinde yer almaktadır. Mezhebin usûl tarihinde hiçbir eserin ulaşamadığı değer ve ihtimama mazhar olan¹⁰⁵ söz konusu eser, usûle hem form hem de içerik açısından birçok yenilik katmış bulunmaktadır.¹⁰⁶ Fıkha dair olanı ise *el-Müteeccir* olarak da isimlendirilen *el-Mekâsib* de¹⁰⁷ mezhebin fıkıh eğitim ve yazımının merkezinde yer almakta olup¹⁰⁸ sonraki ulemanın ona şerh ve haşiye yazmakla yetindikleri belirtilmektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁰ Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 10/118.

¹⁰¹ Sübhânî, *Târîhu'l-fikhi'l-islâmî*, 433.

¹⁰² Kummî, *Kalâidü'l-Ferâid*, 1/16; Ahmet Özel, "Ensârî, Şeyh Murtaza", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/254.

¹⁰³ Pûr, *Târîhu'l-ilmî'l-usûl*, 312.

¹⁰⁴ Alî Fazıl el-Kâimî Necefî, *Mu'cemu müellifi's-Şîa* (Kum: Matbaatü Vezâreti'l-İrşâdi'l-İslâmî, 1405), 48-49.

¹⁰⁵ Ağâ Büzürg -i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânüfi's-Şîa* (Beyrut: Dârü'l-Edvâ, 1983), 16/132.

¹⁰⁶ Ca'fer Sübhânî, *eş-Şeyh el-Ensârî; Râidü'n-nahdati'l-ilmîyye'l-hadîse* (Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdik, 1382), 62.

¹⁰⁷ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânüfi's-Şîa*, 22/151.

¹⁰⁸ Sübhânî, *eş-Şeyh el-Ensârî*, 64.

¹⁰⁹ Ahmet Özel, "Ensârî, Şeyh Murtaza", 11/254.

Ensârî sahip olduğu güçlü zekâ, yetenek ve derin usûl bilgisi sayesinde kendisinden önceki ulemanın çalışmalarından yüksek oranda istifade edebilmiştir. Nitekim her bir görüşü farklı eserlerden tahkik ederek sahibine atfetme, naklettiği bilgileri kaynağına dayandırma ve sahip olduğu yetkinlik ve cesaret sayesinde önceki bilgilerle yüzleşme ve kendi görüşünü belirtme hususlarında çok başarılı bulunmaktadır. Ayrıca özellikle usûl konularını hiyerarşik bir şekilde ele alıp birbirleriyle bağlantılı olarak incelemesi ve bu konudaki geçmiş görüşlerin güçlü ve zayıf yönlerini tespit etmesindeki başarısı, onun göze çarpan özelliklerinden sayılmaktadır.¹¹⁰ Onun usûl ilmine katkıları; başta deliller bahsi olmak üzere usûl meselelerine yepyeni bir sistematik geliştirmek, her bir konu hakkında geniş teorik tartışmalara yer vermek ve usûlde yeni kavramlar ile teoriler geliştirmek şeklinde üç maddede özetlenmektedir. Ensârî, derinlikli tarzı ve yenilikçi yaklaşımını fıkıh ilminde de sürdürmektedir. Nitekim yukarıda zikri geçen *el-Mekâsib* adlı eser, birçok yönüyle önceki fıkıh kitaplarından ayrı tutulmaktadır.¹¹¹ Usûl esaslarını fikhî meselelerle birlikte ve tam bir uyum içinde ele alması, fikhın muâmelât kısmına modern bir tarz kazandırması, konulara yaptığı girizgâhlar, konuları tertibi ve kapsamlı bir şekilde ele alması, kullandığı dilin anlaşılır ve kavramların yerinde kullanılması ve kitaplardan yaptığı alıntılar konusundaki dikkati, onu diğer eserlerden ayıran önemli özellikleri arasında sayılmaktadır.¹¹²

Literatürde *Âhûnd Molla* ve *Muhakkık Horâsânî* olarak bilinen Muhammed Kâzım el-Horâsânî el-Herevî (1839-1911) de ilim yolculuklarının sonunda Necef'e gitmiş ve orada ilim ehlinin başı sayılan ve *merci-i taklîd* makamında olan Ensârî'nin vefatına kadar yani yaklaşık iki yıl boyunca ondan dersler almıştır. Ensârî'den sonra da *merci-i taklîd* konumuna yerleşen Hasan Şîrazî'nin derslerine de devam eden Muhakkık Horâsânî Şîrazî'nin vefatıyla birlikte Necef'teki ilmî riyaseti ele geçirmiş ve *merci-i taklîd* konumuna yerleşmiştir. Fıkıh usûlündeki yetkinliği sayesinde kendisine dünyanın farklı yerlerinden çok sayıda talebenin iltica¹¹³ ettiği Horâsânî, bir ilim adamı olmanın yanında içinde bulunduğu toplumun siyasî ve ictimâî meselele-

¹¹⁰ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 325-326.

¹¹¹ Ferhân, *Edvârü'l-ictihâd*, 295.

¹¹² Ferhân, *Edvârü'l-ictihâd*, 299-301.

¹¹³ Emîn, *A'yânü's-Şîa*, 9/5.

riyle de ilgilenmiştir. 1905'te İran'da gerçekleşen Meşrûtiyet İnkılâbı'nı desteklemiş, hükümeti İslâmî hükümlere uymaya çağırılmış ve emperyalist güçlerin İran'ın zenginliklerini sömürmelerine karşı çıkmıştır. İran dışındaki İslâm coğrafyasındaki gelişmeleri de takip ederek bu yönde İran halkında duyarlılık oluşturmaya çabalamıştır. Büyük bir kitleyle Ruslara savaşa katılacağını duyurmasının ardından 1911'de evinde ölü olarak bulunan Muhakkık Horâsânî kendisinden sonra büyük bir ulema kitlesi ve ilmi miras bırakmıştır.¹¹⁴ Öyle ki o, Ensârî'den sonra ekolünün en güçlü ve önde gelen öncüsü sayılmakta ve bu ekolün anlaşılması ve güçlenmesi için her türlü çabayı gösterdiği, ayrıca usûl ilmine dair yaptığı incelemeleri ve bazen de eleştirileriyle söz konusu ilme ciddi katkılarda bulunduğu inanılmaktadır.¹¹⁵ Fıkıh ve fıkıh usûlüne dair birçok çalışması bulunmakla birlikte¹¹⁶ onu ekolün Ensârî'den sonraki en önemli öncüsü yapan çalışması, usûle dair yazdığı *Kifâyetü'l-Usûl* adlı eseridir. Bu eser, Ensârî'nin *Ferâidü'l-Usûl* adlı kitabının bir fihristi sayılsa onda eksik bırakılan usûl konularını ihtiva etmesinin yanında müellifin kendisine has bakış açısı ve derin bilgisini yansıtan bir çalışma sayılmaktadır.¹¹⁷ Bugün hala ilim havzalarında en yüksek seviyede okutulan bir ders kitabı olan *Kifâyetü'l-Usûl* üzerine onlarca şerh ve hâşiye yazılmıştır.¹¹⁸

1860'ta İran'ın *Nâîn* denilen küçük bir şehrinde dünyaya gelen *Mîrzâ Muhammed Hüseyin Necefî en-Nâînî* (1860-1936) de fıkıh, fıkıh usûlü, kelam ve felsefe okuduğu İsfahân'dan sonra Necef'e yönelmiş ve burada Mukakkık Horâsânî olmak üzere önde gelen âlimlerden ders alarak ilim havzalarında ders okutacak konuma yükselmiştir.¹¹⁹ Öyle ki hocası Muhakkık Horâsânî'nin vefatından sonra müstakil bir ilim halkası kuran Nâînî daha sonra merci-i taklîd olmuştur.¹²⁰ O da modern dönem Ca'ferî fikhinin en

¹¹⁴ Hamid Algar, "Ahund Molla", *Türkiye Diyanet Vakti İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/185.

¹¹⁵ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 357.

¹¹⁶ bk. Emîn, *A'yanü's-Şîa*, 9/6; Necefî, *Mu'cemu müellifi's-Şîa*, 155.

¹¹⁷ Muhammed Ca'fer el-Hakîm es-Seyyid, *Târîhu ve tatavvuru'l-fikhi ve'l-usûli fi Havzati'n-Necefî'l-Eşrefi'l-İlmiyye* (Beyrut: el-Müessesetü't-Devliyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşri, 2006), s. 209.

¹¹⁸ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânifi's-Şîa*, 18/88.

¹¹⁹ Kâimî, *İlmu'l-usûl*, 194

¹²⁰ Ahmet Özel. "Nâînî", *Türkiye Diyanet Vakti İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2006), 32/319.

meşhur ve önde gelen âlimlerinden sayılmanın¹²¹ yanında siyasî meselelerle de ilgilenen, emperyalizm ve sömürgecilğe karşı mücadele eden bir düşünce adamı ve aktivist olmuştur. Bu minvalde yaşadığı dönemin tartışma ve meselelerinden haberdar olduğu anlaşılan Nâînî, meşrûtiyeti destekleyen, yönetimin İslâmî hükümlere dayanması gerektiğini savunan ve başka siyasî konuları da içeren *Tenbihü'l-ümme ve tenzihü'l-mille* adlı Farsça bir eser de kaleme almıştır.¹²² Ensârî ekolünün en bariz simalarından birisi sayılan ve söz konusu ekol üzerinde güçlü bir etki bıraktığı belirtilen;¹²³ usûl meselelerini ustaca tahkîk etmesi ve açıklaması, ekolün bazı görüşlerini tenkid edip yeniden ele alması, kendisine ait bazı görüşler serdetmesi sebebiyle onun usûl ilminde özgün bir âlim olduğu kabul edilen¹²⁴ Nâînî'nin çeşitli fıkıh ve fıkıh usûlü meselelerini ele aldığı küçük çapta risaleleri olsa da¹²⁵ birlikte özellikle usûl ilmini bütünüyle kapsayan müstakil bir eseri bulunmamaktadır. Fakat öğrencileri onun usûle dair görüşlerini *takrîrât* şeklindeki eserlerle kayda almışlardır. Nitekim Nâînî'nin usûle dair görüşlerini ihtiva eden en önemli kaynaklardan birisi öğrencisi Muhammed Alî el-Kâzımî'nin kaleme aldığı *Fevâidü'l-usûl*'dür. Bu eser Ca'ferî usûlünün en önemli kitaplarından birisi kabul edilmektedir.¹²⁶ İkinci kaynak ise yine öğrencisi Seyyid Ebu'l-Kâsım el-Hûfî'nin kaleme aldığı ve ilim havzalarında büyük ağırlığı olan *Ecvedü't-takrîrât* adlı kitaptır.¹²⁷

Çeşitli İmâmî ilim havzalarında yetiştikten sonra Nəcəf'te Muhakkık Horâsânî'nin ders halkasına katılarak onun en önde gelen öğrencilerinden biri olan Âga Ziyâuddîn b. Muhammed el-İrâkî (1861/1942) de kurduğu ilim halkasında ilmi çevrelerce müctehid kabul edilen birçok ilim adamı yetiştirmiştir.¹²⁸ O gerek ardından bıraktığı fıkıh ve fıkıh usûlüne dair eserler ve gerekse yetiştirdiği talebelerden dolayı Ca'ferî fıkıhının ve Ensârî ekolünün

¹²¹ Seyyid Muhammed Mehdî el-Musevî İsfâhânî, *Ahsenü'l-vedâi fi terâcîmi müctehidî's-Şîa*, thk. Komisyon (Kum: Müessesetü Türrâsi's-Şîa, 2010), 82.

¹²² Muhammed Hüseyin Alî es-Sağîr, *Kâdetü'l-fikri'd-dîni ve's-siyâsi fi'n-Nəcəfi'l-Eşref* (Beirut: Müessesetü'l-Belâğ, 2009), 77-78.

¹²³ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 365.

¹²⁴ Ferhân, *Edvârü'l-ictihâd*, 317.

¹²⁵ Nəcəfî, *Mu'cemu müellifi's-Şîa*, 409.

¹²⁶ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şîa*, 16/323.

¹²⁷ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şîa*, 1/278.

¹²⁸ Kâimî, *İlmu'l-usûl*, 195; Sübhânî, *Târîhu'l-Fıkhi'l-İslâmî*, 446.

önde gelen âlimlerinden sayılmaktadır.¹²⁹ Çeşitli ilim dallarında birçok ilmi eser kaleme alan¹³⁰ Irâkî'nin usûle dair yazdığı *Makâlâtü'l-usûl* adlı kapsamlı eseri hem mensup olduğu mezhebin hem de temsilcisi olduğu ekolün en önemli ve muteber fıkıh usûlü kitaplarından sayılmaktadır.¹³¹

Hicri 1879'da Necef'te dünyaya gelen ve literatürde çoğunlukla *Kumpânî* lakabıyla anılan *Muhammed Hüseyin el-İsfahânî* (1879-1943) Muhakkık Horosânî'nin en yakın talebesi olma payesine sahip olup yaklaşık on üç sene boyunca ondan hiç ayrılmamıştır. Hocasının vefatından sonra bağımsız bir ders halkası kurup kendisinden sonra ilim havzalarında parmakla gösterilen Muhammed Hüseyin et-Tebâtebâî (1904/1981), Seyyid Muhammed Hâdî el-Mîlânî (1895/1975) ve Muhammed Rızâ el-Muzaffer gibi talebeler yetiştirmiştir. Fıkıh ve fıkıh usûlünün yanında kelâm, mantık ve târîh alanlarında da yetkin olduğu bilinen Muhakkık İsfahânî¹³² Ensârî ekolü öncülerinin en son halkası sayılmaktadır.¹³³ O farklı ilim dallarıyla ilgili eserler kaleme almış olup¹³⁴ onun fıkıh usûlü alanında da *Nihâyetü'd-dirâye fi şerhi'l-Kifâye* ve *el-Usûl alâ nehci'l-hadîs* adlı iki eseri ve birden çok risalesi bulunmaktadır. Birincisi *Kifâyetü'l-usûl* üzerine yazılan bir şerh olsa da içerik ve üslup itibarıyla özgün bir usûl kitabı olarak değerlendirilmektedir. Öyle ki mantık ve felsefe kökenli bir dilin hakim olduğu bu eser Ca'ferî usûl literatürünün en derinlikli ve en nitelikli eserleri arasında sayılmaktadır. İkinci eseri ise fıkıh usulüne dair yeni bir sistematik ve bazı yeni içerikler içermektedir.¹³⁵

Yukarıda kısaca tanıtılan beş alim Ensârî ekolünün öncüleri sayılmakta olup onların eserleri ve usûl anlayışları da modern dönem Ca'ferî usûlünün merkezinde yer almaktadır. Dolayısıyla onlardan sonra söz konusu ilme dair ortaya konan görüşler ve eserler onların usûl anlayışı ve eserlerinin birer açılımı veya açıklaması şeklinde kabul edilmektedir.¹³⁶

¹²⁹ Ferhân, *Edvârü'l-ictihâd*, 314; Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 369.

¹³⁰ Necefî, *Mu'cemu müellifi's-Şâ*, 285.

¹³¹ Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânifi's-Şâ*, 11/389.

¹³² Muhammed Hüseyin el-İsfahânî, *Buhûs fi'l-usûl* (Kum, Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 1409), 5-6.

¹³³ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 380.

¹³⁴ Necefî, *Mu'cemu müellifi's-Şâ*, 358.

¹³⁵ Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, 377; -Sağır, *Kâdetü'l-fikri'd-dîm ve's-siyâsî fi'n-Necfi'l-Eşref*, 212.

¹³⁶ Nikûnâm, *İlmu'l-usûl ve ulemâuhu hamse*, 33.

2.2. Ensârî Ekolünün Doğuşu

Ensârî ekolünün deliller başta olmak üzere mezhep usulünü yeniden inşa etmesinde onun Usûliyye yaklaşımı gibi köklü bir geleneğe mensup olmasının etkisi bulunmaktadır. Özellikle de ekolden önceki nesli temsil eden Bihbehânî ve öğrencilerinin Ahbâriyye ekolüne karşı başarılı bir ictihâd vurgusu yaparak müctehidin konumunu sağlamlaştırması sonraki alimlerin elini güçlendirmiş ve onlara özgüven kazandırmıştır.¹³⁷ Neticede güçlü bir kişilik ve ilim sahibi olması sayesinde *merci-i mutlak* gibi güçlü bir konuma yerleşen Ensârî söz konusu birikim ve özgüvenden istifade ederek mezhep usulünü yeniden tesis etme imkânı elde etmiştir.¹³⁸ Onun güçlü bir mantık örgüsü ve yöntem üzerine kurduğu usûl anlayışının mezhep âlimleri tarafından benimsenip sonradan yetişen önemli müctehid âlimlerin çabalarıyla mezhebe hakim bir ekole dönüştüğü ifade edilmektedir.¹³⁹

Fıkıh usûlü İslam dünyasında hukukî ihtiyaca cevap verebilecek şekilde ictihâd eksenli yenilenmesi çabalarının XIX. yüzyılın sonuna doğru ortaya çıktığı, dolayısıyla Ensârî'den sonra başladığı ve bu çabaların da daha çok ictihâd kapısının kapalı olup olmadığı tartışılan Sünnî dünyada yaygın olduğu¹⁴⁰ göz önünde bulundurulduğunda onun usûlü yeniden tesis etme çabasının ictihâdın sürekli canlı tutulduğu Ca'ferî mezhebi usûl gelişiminin doğal bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Yine de Ensârî'nin akıl merkezli bir usûl anlayışı geliştirmesi, bu çerçevede mercîyyet kurumunu tahkim edip imâmî müctehidin konumunu güçlendirmesi, usûl-i ameliyye gibi yöntemleri işlevsel kıлып onlara geniş yer vererek müctehide alan açması hem mezhep fikhına modern dönem meselelerine karşı direnç göstermesini sağlayan bir canlılık kazandırmış hem de müctehidleri ilmî alanların yanı

¹³⁷ Hamid Algar, "Bihbehânî, Muhammed Bâkır" *Türkiye Diyanet Vakti İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/143; Uyar, Şîh Ulemâ'nın Otoritesi, 213.

¹³⁸ Komisyon, *Şeyh el-Ensârî ve tâtavvürü'l-bahsi'l-usûlî*, 74.

¹³⁹ Mazlum Uyar, *Başlangıcından Günümüze Şîhî Politik Düşüncesi* (İstanbul: Mabat Yayın Grubu, 2020), 161; Zehrâ Âşiyân, "Şeyh Murtazâ Ensârî Mübtekir ve Pâyegüzâr-ı Usûlî-yi Tâze der İlm-i Fıkıh ve Usûl", *Mışkavâh-ı Nûr*, 8 (1378). 43.

¹⁴⁰ bk. Halîfe Bâbekr Hasan, "et-Tecdid fî usûli'l-fikh meşrû'iyetuhu ve târîhuhu ve irhâsâtuhü'l-muâsire", *Mecelletü'l-Müslimi'l-Muâsir*, 7/125-126 (2007), 87-178; Kâşif Hamdi Okur, İslam Hukuku Yenileşme Manifestolarından Bir Kesit: Hakikat-ı İslam ve Usûl-i İctihâd, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 3 (2004), 35-36; Zekî Abullah Ahmed el-Mîlâd, *Tecdidü usûli'l-fikh: Dirâse tahlîliyye nakdiyye li mühâveleti'l-muâsirîn* (Beyrut: Mektebetü Mü'mini Kureş, 2013).

sıra toplumsal meselelere de müdahale etme rolü veren bir konuma yükseltmiştir.¹⁴¹

2.3. Ekolün Usûl Anlayışı

Ca'ferî fıkıh usûlünde klasik ile modern arasında bir köprü görevi gören Ensârî ekolünün mensup olduğu mezhebin usulünü zirveye ulaştırdığı ve özellikle de ortaya koyduğu delil anlayışı ile ona özgün bir karakter kazandırdığı varsayılmaktadır. Dolayısıyla ekol bir taraftan yenilikçi bir kimliğe sahipken diğer taraftan onun devraldığı ilmî mirasla da güçlü bağları bulunmaktadır. Nitekim ekolün usûl anlayışı mezheb usûl geleneğinden bir kopma sayılmamakta, aksine onun daha derinlikli ve güçlü bir tarzda dile getirilmesi olarak kabul edilmektedir.¹⁴² Bu durum ekol kurucusu Ensârî'nin devraldığı mirasla yüzleşme cesareti göstermesinin yanında ilmi açıdan ona hâkim olmasıyla yakından ilişkilidir. Zira o kendisinden bir önceki neslin mezheb usûlüne özgün karakterini kazandırmaya dair çabalarından istifade ederek deliller başta olmak üzere usûl konularını köklü bir yenilemeye tabi tuttu. Neticede öncelerle kıyaslanamayacak kadar özgün görülen ve mezhep alimleri tarafından tartışmasız kabul edilen bir usûl anlayışı ortaya koymuştur.¹⁴³

Ensârî ekolünün mezhebin usûlüne katkılarını özgün ve derinlikli kılan ve söz konusu katkıları hemen hemen her meselede görünür hale getiren belli başlı bazı hususlar bulunmaktadır. Söz konusu hususlar ekolün usûl anlayışına dair genel bir çerçeve çizmektedir. Nitekim Ensârî'den sonra gelen neslin alimleri bazı meselelerde ona muhalefet etmekle birlikte onların da bu çerçevenin dışına çıkmadıkları görülmekte ve dolayısıyla onların usûl

¹⁴¹ Uyar, *Şî' Ulemâının Otoritesi*, 265; a. mlf, *Şî' Politik Düşüncesi*, 165; Hayrettin Karaman, "Şî'a'da Fıkıh Usûlü ve Şer'î Deliller", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şî'lik Sempozyumu: Tebliğler Müzakereler* (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1993), 327. Bazı ekol alimlerinin toplumsal meselelerdeki etkin rollerine dair bk. Asiye Tıgılı, *İran'da Entelektüel Dinî Düşünce Hareketi* (İstanbul: Mana Yayınları, 2017), 34-40; Abdu Alfî Sefih, "el-Akdü'l-İctimâî li'l-mercî'iyeti'd-dîniyye's-şüyye fi'n-Necfi'l-Eşref", *Mecelletü Merkezi Dirâsâti'l-Kûfê*, 2/63 (2021).

¹⁴² Hüseyin Müderrisî, "Şî'a Fıkıhında Akıl ve Gelenek", Çev. Necmeddin Güney, *Marifê*, 8/3 (2008), 406.

¹⁴³ Muhsin el-Erâkî, *Meâlimü'l-fikri'l-usûliyyi'l-cedîd* (Londra: BookExtra, 1999), 14; Abdülhâdî Füzalî, *Durûs fî usûli fihhi'l-İmâmiyye* (Beyrut: Mektebetü Mü'mini Kureyş, 1420), 1/83-85.

ilmine dair çalışmaları da ekolün gelişim sürecine dahil edilmektedir.¹⁴⁴ Neticede ekolün usûl anlayışını mezhebin klasik yaklaşımdan ayıran hususlar özetle şunlardır:

1- Ekol fıkıh ve fıkıh usûlü meselelerini incelerken tahkik yöntemini esas alarak derinlemesine incelemekte; onları aklî ve mantıkî bir çerçevede ortaya koymaktadır.¹⁴⁵

2- Ekol usûl ilmini yeni bir mantık örgüsü ve dil ile ele almış olup ona yeni meseleler katmıştır. Örneğin ilk defa katı' konusunu mezhep usûlünde müstakil bir mesele olarak incelemiş, zan meselesine yeni yorumlar ve açıklamalar getirmekle birlikte yeni kavramlar katmıştır. Şek bahsinde usûl-i ameliyeyi sistematik ve detaylı bir şekilde ele alıp her birine yeni işlevler kazandırmıştır.¹⁴⁶

3- Ekol bağlı olduğu mezhebin klasik usulünden farklı olarak Sünnî usûlün etkilerini olabildiğince sınırlamaya çalışmış¹⁴⁷ ve buna bağlı olarak ortaya koyduğu delil taksimi ve istidlal yöntemi Ca'ferî usûlünün ayırıcı özelliklerinden sayılmıştır.¹⁴⁸

4- Delilleri ve işlev alanlarını mükellefin kanaatini merkeze alarak yeniden hiyerarşik bir tasnife tabi tutmuştur.¹⁴⁹

Ekolün usûl anlayışının yukarıda zikredilen ayırıcı özelliklerinin yanında onun dayandığı bazı temel prensipler bulunmaktadır ki onlar da şu şekilde sıralanabilir:

1- Kat'î olmayan bir delilin hüccet olabilmesi için kat'î bir delile dayanması gerekmektedir. Zira bir delilin muteber sayılabilmesi için onun bizatihi kat'î olması veya hücciyetinin kat'î bir delile dayanması icapeder. Buna göre kat'î olmayan ve hücciyeti de katı'a dayanmayan kıyâs, mesâlih-i mürsele ve buna benzer deliller asılsız sayılmaktadır. Yine buna göre klasik dönem

¹⁴⁴ Muhsin el-Erâkî, *Meâlimü'l-fikri'l-usûliyyi'l-cedîd*, 12; Ergüven, *Ca'ferî Usûlünde İctihâd*, 98.

¹⁴⁵ Ferhân, *Edvârü'l-ictihâd*, 306. Ekol bu yönüyle Sünnî fıkıh usûlündeki Fahreddin er-Râzi mektebine benzemektedir. bk. Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usûlünde Fahreddin er-Râzi Mektebi*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014); Adem Yenidoğan, *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihâd* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019).

¹⁴⁶ Sübhânî, *Şeyh el-Ensârî*, 67; Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, s. 384

¹⁴⁷ Ferhân, *Edvârü'l-ictihâd*, 306.

¹⁴⁸ Abâdî, *Şerhü'l-Halkâti's-sâlise*, 1/26.

¹⁴⁹ Sübhânî, *Şeyh el-Ensârî*, 69.

mezhep usûlcülerinin mutlak zannın hücciyetini temellendirmek adına öne sürdükleri *insîdâd delili*¹⁵⁰ de boşa çıkmaktadır.

2- Şer'î delil, *maslahat-ı sulûkiyye* teorisi gereği hükmü salt keşfeden değil, onun sebebidir. Şöyle ki delilin ortaya koyduğu hükümde şâri'in onu hüccet olarak belirlemesini gerekli kılan bir maslahatın varlığını gerektirmektedir. Zira tam olarak keşfedici olmayan bir delilin hüccet olarak konulması, vâkı'î maslahatın yerine başka bir maslahat konulması anlamına gelir ki bu da aklen kötüdür.

3- Aklın Allah ile kul arasındaki ilişkiyi düzenleyen iki yönü bulunmaktadır. Birinci yönüyle akıl, kulun Allah'a itaat etmesini vâcip, ona isyan etmesini kötü görmektedir. Böylece Allah'ın kulu üzerindeki hakkı vurgulanmış olup teklif de buna binaen kulun zimmetine yerleşmektedir. İkinci yönüyle ise akıl, beyânsız teklifin kötü olduğuna hükmetmektedir. Bu da kulun Rabbi üzerindeki hakkına vurguda bulunarak teklife dair beyân bulunmaması durumunda kulun mazur olduğuna işaret etmektedir.

4- Deliller arasında sıkı bir hiyerarşi bulunmaktadır. Dolayısıyla mükellef önce kesin bilgiye ulaşmaya çalışmalıdır. Kesin bilgiye ulaşamaması halinde hücciyeti katı'a dayanan edille-i ictihâdiyyeye yönelmelidir. Mükellef bu iki delil çeşidinden herhangi biriyle hükme ulaşırsa hükm-i vâkı'îye ulaşmış demektir. Aksi halde edille-i fukâhettiyye başvuracak olup bu yolla hükme ulaştığında ise hükm-i zahirîye ulaşmış olur.¹⁵¹

5- Bir delilin hücciyeti hakkında şüphenin varlığı o delilin muteber olmadığına dair yeterli bir kanıttır. Zira bir delil ya kat'î olmalıdır ya da onun hücciyeti katı'a dayanmalıdır. Şüphenin varlığı durumunda ise her iki durum da gerçekleşmiş olmaz.¹⁵²

2.4. Ekolün Deliller Hiyerarşisi

Ensârî ekolünün mezhep usûlünde gerçekleştirdiği yeniden inşanın en bariz görüldüğü alan deliller bahsi olup ilk kaynağı da Ensârî'nin *Ferâidü'l-usûl* adlı eseridir. Ensârî bu eserde delilleri mükellefin kanaatini merkeze alarak ulaştığı bilgi değeri açısından *katı'*, *zan* ve *şek* diye yeni bir epistemolojik taksime tabi tutmuş aralarındaki hiyerarşiyi de bu üçlü ayırım üzerine kur-

¹⁵⁰ *İnsîdâd delili*, şer'î hükme ulaştırarak katı' ve katı'a dayalı zannın bulunmaması durumunda mutlak zanla amel edilebileceğine dair çeşitli önermeden oluşan bir delildir. bk. Muhammed Sankûr, *el-Mu'cemü'l-usûlî* (Kum: Matbaa-yı Sîtare, 2007), 1/369.

¹⁵¹ Muhsin el-Erâkî, *Meâlimü'l-fikri'l-usûliyyi'l-cedîd*, 20-23.

¹⁵² Sübhânî, *ç-Şeyh el-Ensârî*, 68; Komisyon, *ç-Şeyh el-Ensârî ve tatavvuru'l-bahsi'l-usûlî*, 77.

muştur.¹⁵³ Onun ortaya koyduğu hiyerarşiye göre bir delil ya bizatihi kat'î olmalı ya da hücciyeti itibariyle kat'î bir delile dayanmalıdır. Bizatihi hüccet olan kat'î delile *hücciyet-i zâtiyye*, hücciyeti itibariyle kat'î'ya dayanan zannî delil ise *hücciyet-i mec'ûle* veya *hücciyet-i bilaraz* olarak isimlendirilmektedir.¹⁵⁴ Burada zan bizatihi muteber bir bilgi olmayıp muteber olması için hücciyetinin kat'î delile dayanması gerekmektedir. O halde Ensârî hüccet olarak gördüğü zannî delillerin hücciyeti itibariyle kat'î'ya dayandığını varsaymaktadır. Öyle ki, bu delillere *zann-ı hass* veya *zann-ı mu'teber* demektedir. Buna göre hücciyeti itibariyle kat'î'ya dayanmayan zannî delilleri muteber saymamakta ve onları *zann-ı gayr-ı mu'teber* olarak isimlendirmektedir.¹⁵⁵ Bir de mükellefi hükme ulaştıracak delil yokluğu hali bulunmaktadır ki bu duruma şek denilmektedir. Şek halinde ise herhangi bir mu'teber delil bulunmadığından usûl-i ameliyye devreye girmekte ve mükellef bu yollar ile mesele karşısındaki pratik tavrını ortaya koymaya çalışmaktadır.¹⁵⁶

Ensârî'nin felsefedeki varlıkla ilgili yapılan vâcib, mümkün ve mümteni ayırımını anımsatan bu taksimi ekolün önde gelen bazı alimleri tarafından çeşitli gerekçelerle eleştirilip yerine yeni taksimler önerilse de¹⁵⁷ onun ortaya koyduğu genel çerçeveyi aşmamakta ve sonuçta deliller arasında şöyle bir hiyerarşi ortaya çıkmaktadır:

- 1- Şer'î hükme kat'î bir delille ulaşıldığında zorunlu olarak onunla amel edilmelidir. Zira *kat'î* mükellefe vâkı'aya isabet etmesi halinde mesuliyet, hata etmesi durumunda ise mazeret doğurmaktadır.
- 2- Şer'î hükme kat'î bir yolla ulaşılamadığı durumda *hücciyet-i mec'ûle/hücciyet-i bilaraz* olarak anılan *delil-i ictihâdî, emâre, /turuk* ve *zann-ı hass* gibi farklı isimlerle anılan ve şâri' tarafından mu'teber olduğu varsayılan zannî deliller ile amel edilmelidir.
- 3- Şer'î hükme dair kat'î veya mu'teber zannî bir delil de yoksa *usûl-i ameliyye/edille-i fukâhetiyye* olarak isimlendirilen ve delilsizlik halinde mükellefin mesele karşısındaki tavrını belirleyen yöntemlere başvurulmalıdır.¹⁵⁸

¹⁵³ Ensârî, *Ferâidü'l-usûl*, 1/25.

¹⁵⁴ Komisyon, *ç-Şeyh el-Ensârî ve tatavvüru'l-bahsi'l-usûlî*, 88.

¹⁵⁵ Muhammed Mehdî Âsîfî, "el-Menhecü'l-ilmî fî tertûbi'l-edilleti'l-ictihâdiyye", *Mecelletü Risaletü't-Takrîb*, 7 (1417), 38.

¹⁵⁶ Ensârî, *Ferâidü'l-usûl*, 2/9.

¹⁵⁷ Komisyon, *ç-Şeyh el-Ensârî ve tatavvüru'l-bahsi'l-usûlî*, 89.

¹⁵⁸ Âsîfî, el-Menhecü'l-ilmî fî tertûbi'l-edilleti'l-ictihâdiyye, 40-41.

Delillerin bu şekilde üçlü ve hiyerarşik bir düzenlemeyle ele alınması ekolün mezhep usûlüne getirdiği yeniliklerin başında sayılmaktadır. Öyle ki delilleri bu şekilde tasnif etmenin iki önemli özelliğinden bahsedilmektedir. Birincisi bu sistematığın hüccetleri eksiksiz bir şekilde ihtiva ettiği, ikincisi ise hüccetler arasında kusursuz bir hiyerarşi sağladığı ve onları derinlemesine inceleme imkânı sağladığından söz edilmektedir.¹⁵⁹ Esasında akıl delilinin odak noktası olduğu ve delillerin temellendirilmesi amaçlı bir giriş mahiyetinde ele alınan katı' bahsi göz ardı edilecek olursa ekolün deliller hakkındaki incelemeleri neredeyse bütünüyle delillerin edille-i ictihâdiyye-usûl-i ameliyye şeklindeki ayırımı ve bunlara dair içerik ve tartışmalar etrafında şekillenmektedir.

SONUÇ

Ca'ferî fıkıh ve usûlünün zirve dönemini temsil eden Ensârî ekolünün XIX. yy. itibariyle deliller bahsi başta olmak üzere mezhep usûlünde ortaya koyduğu köklü değişikliklerin incelendiği bu çalışmada şu kanaatlere varılmıştır.

Ca'ferî mezhebinin kurucu imamı olarak kabul edilen İmâm Ca'fer es-Sâdık, onu masum kabul eden İmâmiyye Şîası'nın iddia ettiğinin aksine kendi dönemindeki fakihlerden farksız olarak yanılma ihtimali olan bir müctehittir. Kitab ve Hz. Peygamber'in sünnetinin yanı sıra imamların da şer'î ahkâmın kaynağı olduğu kabulüne dayanan Ca'ferî fıkıhında hicrî IV. asırdan itibaren fıkıhî imâmlardan aktarılan rivâyetlerle sınırlayan *Ahbâriyye* ekolünün yanın da fıkıhta rasyonel düşünceye de yer veren *Usûliyye* ekolü de ortaya çıkmış ve zaman içinde mezhep fıkıhına hakim olmuştur. Ayrıca Ca'ferî fıkıh anlayışı oluşma ve gelişme sürecinde çeşitli sosyal ve inançsal sebeplerle ortaya çıkan imâmet, hüsün-kubuh meselesi, takıyye, muhalif tavır ve söylem, Usûliyye-Ahbâriyye çatışması, ahkâma ulaşmada kat'iyet arayışı, karizmatik liderlik gibi unsurlardan etkilenerek özgün karakter ve paradigma kazandırmıştır. Bir de lider merkezli bir yapıya sahip olan Ca'ferîlikte imamlara ait otoritenin zamanla belli düzeyde âlimlere devredilmesi Tûsî, Muhakkık Hillî, Allâme Hillî ve Murtaşâ el-Ensârî gibi bazı âlimlerin usûl ilmi üzerinde belirgin rol oynamalarını kolaylaştırmıştır. Nitekim son merhalede Ensârî, mezhep usûlünü mantık ve felsefe kökenli dil ve tahkîk yöntemini kullanarak onu dil, yöntem, meseleler, teoriler ve

¹⁵⁹ Komisyon, *ç-Şeyh el-Ensârî ve tatavvürü'l-bahsi'l-usûlî*, 90.

kavramlar düzeyinde dönüştürmüş ve yeniden yapılandırıp güçlendirmiştir. Onun ana karakteriyle uyumlu bir şekilde geliştirdiği usûl anlayışı, yine onun güçlü ilmi yönü ve dinî konumu sayesinde oluşturduğu ilmi ortamda yetişen fakihler tarafından daha da geliştirilip mezhep usûlüne hâkim bir ekole dönüştürülmüştür. Ayrıca merciiyyet makamının Ensârî'nin şahsında güç kazanması hem mezhep alimleri arasında sıkı bir hiyerarşi oluşturmuş hem de bu hiyerarşinin başında bulunan merciiyyet makamına ulaşan İmâmî müctehidlere müstakil bir otorite ve dini alanda özgün ve rahat bir şekilde söz söyleme hakkı tanımıştır.

Ensârî ekolünün mezhep usulünü yeniden yapılandırma çabalarının en yoğun ve görünür olduğu konu ise deliller bahsidir. Şöyle ki ekol delilleri mükellefin kanaatini merkeze alarak ulaştığı bilgi değeri açısından bizzat kendisi hüccet olan *katı'*, hücciyeti *katı'tan* alan *mu'teber zan* ve delilsizlik halinden dolayı sadece pratik tavrın ortaya konulması gereken *şek* şeklinde bir hiyerarşik sıralamaya tabi tutmuş ve bunu yaparken de usûle yeni bir sistematik, yeni kavramlar ve yeni teoriler katmıştır. Burada ekolün zannın hücciyetini *katı'a* bağlaması ile ictihâd alanını daralttığı izlenimi ortaya çıksa da *şek/delilsizlik* halinde usûl-i ameliyeye yer vererek müctehide zannî delillerden daha büyük bir alan açmıştır.

Ekol deliller başta olmak üzere mezhep usulünü yeniden yapılandırırken mezhebin ana karakteriyle uyumlu bir dönüşüm ve yeniden inşa gerçekleştirmiştir. Öyle ki imâmet teorisi, hüsün-kubuh meselesi, Ahbâriyye-Usûliyye çatışması gibi mezhebin ana kabullerini yansıtan olguların etkisi ekolün delil anlayışında da sürmektedir. Dolayısıyla ekol Ca'ferî usûl tarihinde klasik ile modern arasında bir köprü görevi görmekte olup bu yönüyle bir geleneğin asli unsurlarını koruyarak yeniden yapılandırılabilirliğini göstermektedir.

Kaynakça

- Abâdî, Alî Hammûd. *Şerhu'l-Halkati's-sâlise (Usûlü'l-ameliyye): Takrîren li dersi'l-merci'id-dînî Kemâl el-Haydarî*. 3 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmâm el-Cevâd li'l-Fikri ve's-Sekâfeti, 1433.
- Ahmed, Kûştî Abdürrahîm. *es-Sirâ' beyne'l-Ahbâriyyîn ve'l-Usûliyyîn*. Huber: Tekvîn li'd-Dirâsât ve'l-Ebhâs, 2015.
- Algar, Hamid. "Ahund Molla". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/185-186. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

- Algar, Hamid. “Bihbehânî, Muhammed Bâkır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/143. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Aliyân, Rüşdî Muhammed Arsân. *Delîlü'l-akli inde's-Şia'l-İmâmiyye*. Beyrut: Merkezü'l-Hadâreti lî Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 2008.
- Âmilî, Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin. *Zübdetü'l-usûl mea havâşî'l-müsennifi aleyhâ*. haz. Seyyid Alî Cabbâr Gülbâğî, Kum: Matbaa-yı Şerîat, 1425.
- Âmilî, Mâlik Mustafâ Vehbî. *Akîdetünâ: en-nübüvvetü ve'l-imâmetü ve'l-ismetü*. Beyrut: Dârü'l-Velâ, 2017
- Âsîfî, Muhammed Mehdî. “el-Menhecü'l-ilmî fî tertîbi'l-edilleti'l-ictihâdiyye”. *Mecelletü Risaletü't-Takrîb* 7 (1417), 18-43.
- Âşiyân, Zehrâ. “Şeyh Murtazâ Ensârî Mübtekir ve Pâyegüzâr-ı Usûlî-yi Tâze der İlm-i Fıkh ve Usûl”. *Mışkvâh-ı Nûr* 8 (1378), 40-45.
- Atalan, Mehmet. *Cafer-i Sadık*. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Atik, Sefa. *Ca'ferî Fıkh Usûlünde Akıl Delili*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016
- Bardakoğlu, Ali. “Delîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/138-140. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Başoğlu, Tuncay. *Fıkh Usûlünde Fahreddin er-Râzî Mektebi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Bihbehânî, Muhammed Bâkır el-Vahîd. *er-Resâilü'l-usûliyye*. thk. Komisyon, Kum: Müessesetü'l-Allâme el-Müceddid el-Vehîd el-Bihbehânî, 1416.
- Bozan, Metin. *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmâm İnancının Ortaya Çıkışı*. Ankara: İSAM Yayınları, 2018.
- Dabashi, Hamid. *Şiizm: Bir Protesto Dini*. çev. Belgin Çallı, İstanbul: Yarın Yayınları, 2015.
- Daftary, Farhad. *Şii İslam Tarihi*. çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Alfa, 2016.
- Damîrî, Muhammed Rızâ. *Dânişnâme-yi usûliyân-ı Şîa*. Kum: Müessesesi Bostân-ı Kitâb, 1384.
- Dost, Ebu'l-Kâsım Alî. Usûlü'l-Fıkh: “Tecdîdü'l-Heykeleti ve Tavsiatü'n-Nitâk/1”. *Mecelletü'l-İstinbât* 2 (2018), 181-206.
- Ebû Zehra, Muhammed. *el-İmâmü's-sâdik: Hayâtuhu ve asruhu ârâuhu ve fıkhuhu*. Kâhire, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Muhâderât fî târihi'l-mezâhibi'l-fikhiyye*. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, ts.

- Emîn, Seyyid Muhsin. *A'yânü's-Şîa*. thk. Hasan el-Emîn, Beyrut: Dârü't-Taâruf li'l-Matbuât, 1983.
- Emînî, İbrahim. *Dirâse Âmme fi'l-imâme*. çev. Kemâl es-Seyyid, Kum: Müessesesi-i Ensâriyân, 1996).
- Ensârî, Murtazâ b. Muhammed Emîn b. Murtazâ. *Ferâidü'l-usûl*. thk. Komisyon, 3 Cilt. Kum: Mecmaü'l-Fikri'l-İslâmî, 1422.
- Erâkî, Muhsin. *Meâlimü'l-fikri'l-usûliyyi'l-cedîd*. Londra: BookExtra, 1999.
- Ergüven, Nizamettin. "Tarihi Gelişimi Çerçevesinde Câferîler'de Gaybet-i Kübrâ Dönemi İctihâd Devreleri". *Sosyal Bilimler Dergisi* 7/49 (2020), 434-468.
- Ergüven, Nizamettin. *Ca'ferî Usûlünde İctihâd Anlayışının Tarihsel Gelişimi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Ergüven, Nizamettin. *Ehl-i sünnet Usûlündeki Kıyas'la Şîi Caferiler'deki Akl'ın Mukayesesi*, Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksekisans Tezi, 2004.
- Esterâbâdî, Muhammed Emîn. *el-Fevâidü'l-medeniyye*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1384.
- Evkuran, Mehmet. *Sünnî Paradigmayı Anlamak: Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Fayz, Alî Rızâ. *el-Fıkhu ve'l-ictihâd*. çev. Hüseyin es-Sâfî, Beyrut: Merkezü'l-Hadâreti li Tenmiyeti'l-Fikri'l-İslâmî, 1. Basım, 2007.
- Ferhân, Adnân. *Edvârü'l-ictihâd inde'i-Şîa'l-İmâmiyye*. Kum: Mektebetü't-Tahtît ve Tedvîni'l-Menâhici'd-Dirâsiyye, 1428.
- Fıglalı, Ethem Rûhi. *İmâmiyye Şîası*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008, 2. Baskı.
- Fuzalî, Abdülhâdî. *Durûs fi usûli fıkhi'l-imâmiyye*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Mü'mini Kureyş, 1420.
- Fuzalî, Abdülhâdî. *Mezhebü'l-İmâmiyye*. Beyrut: Merkezü'l-Gadîr li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1996.
- Gündüz, Eren. *Zeyd Bin Ali: Hayatı Eserleri ve İslam Hukuk Düşüncesindeki Yeri*. Bursa: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2008.
- Gürçî, Ebu Kâsım. *Nazretün fi tatavvüri ilmi'l-usûl*. Kum: Müessesetü'l-Bi'se, 1402.
- Hakymez, Cemil. "Şîi fıkımın Teşekkül Süreci ve İmamet". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/13 (2008), 7-36.

- Hakyemez, Cemil. *İmamiyye Şiası ve Temel Kavramları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Halm, Heinz. *Şiiler*. çev. Muhammet Mertek, İstanbul: Runik Kitap, 1. Basım, 2020.
- Hasan, Halîfe Bâbekr. “et-Tecdîd fî usûli’l-fikh meşrû’iyyetuhu ve târihuhu ve irhâsâtuhü’l-muâsire”. *Mecelletü’l-Müslimi’l-Muâsir* 7/125-126 (2007), 87-178.
- Hâşimî, Seyyid Hâşim. “Edvâ’ alâ maâlimi’d-dirâseti ve’l-bahsi fi’l-havzâti’l-ilmiyye”. *Risâletü’s-Sakaleyn* 27 (1419), 185-200.
- Haydar, Esed. *el-İmâmü’s-sâdik ve’l-mezâhibu’l-erba’a*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’t-Ta’arûf, 2001.
- Hayta, Mustafa. *Şîa ve Usûl: Klasik Dönem İmamiyye’nin Fıkıh Usûlüniün Temel Meselelerine Yaklaşımı* Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2020.
- Hâzım, Alî Hasan. *el-Madhal ilâ ilmi’l-fikh inde’l-müslimine’ş-Şîa*. Beyrut: Darü’l-Gurbe, 1993.
- Hıfzî, Abdüllatîf b. Abdülkâhir. *Te’sîrü’l-mu’tezile fi’l-havâric ve’ş-Şîa*. Cidde: Darü’l-Endülüsi’l-Hadrâ, 1421.
- Hicâzî, Abdülaziz b. Sâlih b. Abdülhâmîd el-Medenî. *Kavâidü’l-usûl min fikhî âli’r-resûl*. Kum: Matbaatü Seyyidi’ş-Şühedâ, 1432.
- Hillî, Necmüddîn Ebu’l-Kâsım Ca’fer b. el-Hasan. *Meâricü’l-usûl*. thk. Muhammed Hüseyin er-Rızavî, Kum: Matbaa-yı Seyyidi’ş-Şehedâ, 1403.
- İsfahânî, Muhammed Hüseyin. *Buhûs fi’l-usûl*. Kum, Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 2. Baskı, 1409.
- İsfahânî, Muhammed Takiyyü’r-Râzî. *Hidâyetü’l-müsterşidîn fi şerhi Usûli meâlimi’d-dîn*. thk. Komisyon, 3 Cilt. Kum: Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, 1. Basım, 1420.
- İsfahânî, Seyyid Muhammed Mehdî el-Musevî. *Ahsenü’l-vedî’a fi terâcîmi müctehidî’ş-Şîa*. thk. Komisyon, Kum: Müessesetü Tûrâsi’ş-Şîa, 2010.
- Kahraman, Abdullah. “Tûsî, Ebû Ca’fer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/335-337. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kâînî, Alî el-Fâdil. *İlmu’l-usûli târihen ve tetavvüren*. Kum: Mehtebü’l-İlâmî’l-İslâmî.
- Karaman, Hayrettin. “Ca’feriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/4-10. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

- Karaman, Hayrettin. “Şia'da Fıkıh Usûlü ve Şer'î Deliller”. *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu: Tebliğler Müzakereler*. (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1993), 319-355.
- Kâşifülgitâ, Ca'fer. *el-Akâidü'l-Ca'feriyye*. thk. Seyyid Medhdî Şemsüddîn, Kum, Müesse-i Ensâriyân, 1. Basım, 1410.
- Kâtib, Ahmet. *Nedenleri Tarihte Kalmış Siyasi Ayrılık: Sünnilik-Şiilik*. İstanbul: Mana Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Kazvîni, Muhammed Kâzım, *el-İmâmü's-Sâdik: mine'l-mehdi ile'l-lahti*, Kum: Dârü'l-Ensâr, 2008.
- Komisyon. *eş-Şeyh el-Ensârî ve tatavvuru'l-bahsi'l-usûli*, Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1410.
- Kummî, Gulâm Rızâ. *Kalâidü'l-Ferâid: Ta'likatü alâ Ferâidi'ş-Şeyh el-Ensârî*. thk. Muhammed Hasan eş-Şefî, 2 Cilt. Kum: Zilâl-i Kevser, 1. Basım, 1428.
- Mîlâd, Zekî Abullah Ahmed. *Tecdîdu usûli'l-fikh: Dirâse tahlîliyye nakdiyye li mühâveleti'l-muâsirîn*. Beyrut: Mektebetü Mü'mini Kureyş, 2013.
- Modarresi, Hossein. Şîi Fıkıhında Rosyanalizm ve Gelenekselcilik: Bir ön Araştırma. çev. Habip Kartaloğlu, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 7/1, (2014), 189-207.
- Muallim, Muhammed Alî Sâlih. *et-Takiyye fi fıkhi ehli'l-beyt: Takrîren li Bahsi Âyetullâh Muslim ed-Dâverî*. 3 Cilt. Kum: Matbaa-yı Zuhûr, 2. Basım, 1426.
- Murtazâ, Seyyid Şerîf. *ez-Zerî'a ilâ usûli'ş-şerî'a*. thk. Ebü'l-Kâsım Gürcî, 2 Cilt. Tahran: Matbaa-yı Danişgâh-ı Tahrân, 1346.
- Musevî, Musa. *Şia ve Şiilik Mücadelesi*. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995.
- Muzaffer, Muhammed Rızâ. *Akâidü'l-imâmiyye*. Necef: Mektebetü'l-Emîn, 1968.
- Müderresî, Hüseyin. “Şia Fıkıhında Akıl ve Gelenek”. çev. Necmeddin Güney, *Marîfe*, 8/3 (2008), 403-415.
- Müderresî, Hüseyin. *Mukaddime ber Fıkh-ı Şîa*. Meşhed: Âstân-ı Kuds-i Rizâvî, 1. Basım, 1368.
- Mütahharî, Murtazâ. *el-Usûl*. Beyrut: Dârü'l-Velâ, 1. Basım, 2009.
- Necefî, Alî Fazıl el-Kâinî. *Mu'cemu müellifi'ş-şîa*. Kum: Matbaatü Vezâreti'l-İrşâdi'l-İslâmî, 1405.
- Nikûnâm, Muhammed Rızâ. *İlmu'l-usûl ve ulemâuhu hamse*. Tahran: Zuhûr-i Şafak, 1. Basım, 1387.

- Okur, Kâşif Hamdi. "İslam Hukuku Yenileşme Manifestolarından Bir Kesit: Hakikat-ı İslam ve Usûl-i İctihâd". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (2004), 35-54.
- Onat, Hasan. *Emevîler Devri Şîî Hareketler ve Günümüz Şîiliği*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Öz, Mustafa. "Takıyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/453-454. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Öz, Mustafa. *Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul, Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2012.
- Özel, Ahmet. "Ensârî, Şeyh Murtaza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/254. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özel, Ahmet. "Nâînî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/319-320. İstanbul, TDV Yayınları, 2006.
- Pûr, Mehdî Alî. *Târîhu ilmi'l-usûl*. çev. Alî Zâhir, Beyrut: Dârü'l-Velâ, 2010.
- Rızık, Halîl. *Mukaddimetü'l-menheciyye fi usûli'l-fikh: Takrîren li durûsi semâhe-ti'l-merci'i'd-dînî es-Seyyid Kemâl el-Haydârî*. Beyrut, Müesseset'l-Hüdâ, 2016.
- Sadr, Muhammed Bâkır. *Durûs fi ilmi'l-usûl*, 3 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Medrese, 1986.
- Sadr, Muhammed Bâkır. *el-Meâlimü'l-cedîde li'l-usûl*. Beyrut: Darü't-Taârûf li'l-Matbûât, 1989.
- Sadr, Seyyid Hasan. *Te'sîsü's-şîa li ulûmi'l-islâm*. Tahran, Menşûrât-ı İlmî, ts.
- Sağîr, Muhammed Hüseyin Alî. *Kâdetü'l-fikri'd-dînî ve's-siyâsi fi'n-necefi'l-eşref*. Beyrut: Müessesetü'l-Belâğ, 2009.
- Sâlûs, Alî Ahmed. *Eserü'l-imâmeti fi fikhi'l-ca'ferî*. Dûha: Darü's-Sakâfe, 1985.
- Sankûr, Muhammed. *el-Mu'cemü'l-usûlî*. 2 Cilt. Kum: Matbaa-yı Sîtâre, 3. Basım, 2007.
- Schacht, Josepf. "Şîa Hukuku". çev. Yüksel Macit, *Hikmet Yurdu Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 4/8, (2011). 177-185.
- Sefîh, Abdu Alî. "el-Akdü'l-ictimâî li'l-merci'iyyeti'd-dînîyye's-şîiyye fi'n-Necefi'l-eşref". *Mecelletü Merkezi Dirâsâti'l-Kûfe* 2/63 (2021), 81-105.
- Seyyid, Muhammed Ca'fer el-Hakîm. *Târîhu ve tatavvuru'l-fikhi ve'l-usûli fi Havzati'n-Necefi'l-Eşrefi'l-İlmiyye*. Beyrut: el-Müessesetü't-Devliyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşri, 2006.
- Sonay, Ahmet. "Büveyhiler Döneminde İmâmiyye-Mu'tezile İlişkisi". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2021), 205-231.

- Sübhânî, Ca'fer. *eş-Şeyh el-Ensârî; Râidü'n-nahdati'l-ilmîyye'l-hadîse*. Kum: Müessesetü'l-Îmâm es-Sâdik, 1382.
- Sübhânî, Ca'fer. *Târîhu'l-fikhi'l-islâmî ve edvâruhu*. Beyrut: Darü'l-Edvâ, 2. Basım, 1999.
- Sübhânî, Ca'fer. *Edvâru'l-fikhi'l-imâmî*. Kum: Müessesetü'l-Îmâm es-Sâdik, 1424.
- Sübhânî, Ca'fer. *Masâdirü'l-fikhi'l-islâmî ve menâbiuhu*. Kum: Müessese-i Îmâm es-Sâdik, 1. Basım, 1427.
- Tabâtabâî, Seyyid Hüseyin. *eş-Şîa fi'l-islâm*. Beyrut: Beytü'l-Kitâb li't-Tabâeti ve'n-Neşr, 1. Basım, 1999.
- Tahrânî, Agâ Büzürg. *ez-Zerîa ilâ tesânîfi'ş-şîa*. 25 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Edvâ, 3. Basım, 1983.
- Tıgılı, Asiye. *İran'da Entelektüel Dinî Düşünce Hareketi*. İstanbul: Mana Yayınları, 2017.
- Tûnî, el-Fâzıl. *el-Vâfiye fi usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hüseyin er-Rızavî, Kum: Matbaay-i Şerîat.
- Uyar, Mazlum. "Gaybet Sonrası Şii Kelamının Teşekkülü ve Mu'tezile". *İslâmiyât Dergisi* 2/3 (1999), 153-171.
- Uyar, Mazlum. "Hillî, Muhakkık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/39-41. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Uyar, Mazlum. "İbn Cüneyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/5-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Uyar, Mazlum. *Başlangıcından Günümüze Şîî Politik Düşüncesi*. İstanbul: Matbuat Yayın Grubu, 2020.
- Uyar, Mazlum. *Îmâmîyye Şîasında Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik*. İstanbul: Ayışığı-kitapları, 2000.
- Uyar, Mazlum. *Şîî Ulemânın Otoritesinin Temelleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2004.
- Yenidoğan, Adem. *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihad*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Yücel, Fatih. *Zeydiyye ve Fıkıh Usulü: Kaynak Kavramı (Edille-i Şer'îyye) Bağlamında Bir İnceleme*. Ankara: Fecr, 2022.